

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 23 * અંક : 10 * જુલાઈ 2021 * કિ. રૂ 15

હાથીની અંબાડી પર પાટણમાં યોજાયેલી 'સિદ્ધહેમ શાળાનુશાસન' ગ્રંથની
કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને જ્યસિંહ સિદ્ધરાજની સાથે
યોજાયેલી સરસ્વતીયાત્રાનું શ્રી સી. નરેને દોરેલું ચિત્ર

‘કલાને સંગ, જીવનના રંગ’ વિશે અનિલ રેલિયા સાથે નિસર્ગ આહીરની મુલાકાત

‘ગુજરાતના કવિઓની હિંદી-ગ્રજ શૈલીની રચનાઓનું ગાન’ની
અમર ભણ અને ગાળી વોરા દ્વારા પ્રસ્તુતિ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાણ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સાથે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી.૧૨, બંસોધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

છૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ગ્રાણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. આ.થી જ મોકલવું.

વિશ્વાસ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેઇટ)

[અર્દી પ્રગત થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લોખની છે.]

ભાવનાને સાકાર કરતો વિદ્યાપુરુષાર્થ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના પ્રારંભથી જ એને નાટક અને રંગકર્માઓ સાથે ગાઢ સંબંધ રહ્યો. એનું મુખ્ય કારણ તો એ કે ગુજરાતી વિશ્વકોશના શિલ્પી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરેમાં જેવી શિક્ષણનિષ્ઠા, સાહિત્યનિષ્ઠા અને વિશ્વકોશનિષ્ઠા હતી, એટલી જ ભારોભાર નાટ્યનિષ્ઠા હતી અને તેથી વિશ્વકોશના પ્રકલ્પમાં પ્રારંભથી જ એમને શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનો સાથ મળ્યો અને ચંદ્રવદનભાઈએ વિશ્વકોશને માટે અધિકરણો પણ લખી આપ્યાં. એ પછી હસમુખ બારાડી, ભરત દવે, ગોવર્ધન પંચાલ, જનકભાઈ દવે, મહેશ ચંપકલાલ એ સહુ અવારનવાર વિશ્વકોશમાં આવતા અને નાટ્ય-ચર્ચા કરતા.

એ પછી વિશ્વકોશની વિવિધ ગ્રંથશ્રેણીમાં ધીરુભાઈએ લખેલા નાટ્યગ્રંથો પ્રગટ થયા. ‘નાટક દેશ-વિદેશમાં’ (૨૦૦૨), ‘નાટ્યતાલીમના નેપથે’ (૨૦૦૫) જેવા ગ્રંથો ઉપરાંત ‘અભિનેય નાટક ભાગ-૧’ (૧૯૮૮/૨૦૦૮)ની નાટ્યસૂચિ પણ પુનઃ પ્રકાશિત થઈ. એ દરમિયાન ચંદ્રવદન મહેતા સ્મારક સમિતિની રચના થઈ અને અરુણભાઈ શ્રોદ્ધ સાથે નાતો બંધાયો. ચંદ્રવદનભાઈનાં પુસ્તકો અને લેખો એમણે એમને આપ્યાં અને બીજાં કેટલાંક એમને મળેલાં માન-સન્માનનાં સ્મૃતિચિહ્નો પણ પ્રાપ્ત થયાં.

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા સમિતિ તરફથી ચંદ્રવદન મહેતા એવોર્ડ આપવાનું શરૂ થયું અને સિતાંશુ યશશ્વરં, હસમુખ બારાડી, દુર્ગેશ શુક્લ, સૌમ્ય જોશી અને હવે શ્રી સતીશ વ્યાસને આ એવોર્ડ એનાયત થશે. આ બધી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન ૧૭૦ બેઠકો ધરાવતું વિશ્વકોશનું સભાગૃહ આમ તો વ્યાપ્યાનો અને શાસ્ત્રીય અને સુગમ સંગીતના કાર્યક્રમો માટે શરૂ કર્યું, પરંતુ ધીરે ધીરે એમાં નાટ્યપ્રસ્તુતિ થવા લાગી અને એના તખ્તા પર સતત નાટ્યભજવણી થતી રહી. આ સમય દરમિયાન શ્રી હસમુખભાઈ બારાડી આવે, સાથે જનકભાઈ દવે હોય, ગોવર્ધન પંચાલ પણ ક્યારેક આવે અને એમાંથી ગુજરાતી નાટ્યકોશ તૈયાર કરવાનું સહુ સ્વભન સેવવા લાગ્યા.

શ્રી ભરતભાઈની શારીરિક પ્રતિકૂળતા હોવા છતાં ક્યારેક વિશ્વકોશમાં આ કાર્યને માટે આવતા. એમના જેવા ગુજરાતી રંગભૂમિના સક્રિય રંગકર્મા અને એ પછી વિરલ રંગચિતક આવતાં નાટ્યવિપ્યક ચર્ચાઓ થતી. મંતવ્યોની મુલાકાત થતી અને અનુભવોની આપ-લે પણ ખરી અને એક વાર તો ધીરુભાઈના નિવાસસ્થાને પણ નાટ્યકોશની ચર્ચા માટે મળ્યા. એ પછી વિચારવિમર્શ કરીને નાટ્યકોશના જુદા જુદા ખંડોની વિષયવાર ગોઠવણી પણ કરી. દરમિયાનમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રા. મહેન્દ્ર અમીનનું ‘જાંબુદ્ધિયા રંગનું ફૂલ અને બીજાં’ (૨૦૦૮), નાટ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત કર્યો અને શ્રી મહેશ ચોકસી અને ધીરેન્દ્ર સોમાણી દ્વારા પ્રમાણભૂત અને ગુજરાતી રંગભૂમિના ક્ષેત્રે સીમાચિહ્નનરૂપ ‘ગુજરાતની રંગભૂમિ : રિઝ્ઝ અને રેનક’ (૨૦૦૪) નામનો ગ્રંથ તૈયાર થયો, જે આ વિષયમાં સીમાચિહ્નનરૂપ બની રહ્યો.

એ પછી શ્રી ભરતભાઈ દવેનો ‘વાસ્તવવાદી નાટક વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષમાં’ (૨૦૧૫) ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો, જેમાં વાસ્તવવાદના અર્થથી માંડીને યુરોપીય રંગભૂમિ અને વાસ્તવવાદની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી. આ રંગભૂમિને પ્રભાવિત કરનારાં પરિબળો અને વાસ્તવવાદના અગ્રણી નાટ્યકારો, દિગ્દર્શકો, મતીકવાદી નાટક, બ્રિટિશ રંગભૂમિ, અમેરિકન નાટકોનો અભિવ્યક્તિવાદ જેવા વિષયોની એમણે છિણાવટ કરી અને વાસ્તવવાદી નાટ્યકેખન અને એની ભજવણીના ઈતિહાસની સાથોસાથ વિશાળ પરિપ્રેક્ષમાં કલાના માધ્યમથી રંગમંચ પર નિત-નવી શૈલીમાં થયેલી એની પ્રસ્તુતિ વિશે ચર્ચા કરી. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી હસમુખ બારાડીએ દિગ્દર્શકનો ‘નવો અવતાર’ એમ કહીને એમને ધન્યવાદ આપ્યા હતા.

એ પછી ગુજરાત વિશ્વકોશે પ્રકાશિત કરેલું શ્રી ભરત દવેનું બીજું પુસ્તક છે ‘નાટ્યસર્જન’ (મે, ૨૦૧૭). એમાં સવિશેષ નાટકના સર્જન માટે વિદ્યાર્થીઓને દિશા-દર્શન આપવામાં આવ્યું છે. આજની યુવાપેઢી સીધી રંગમંચ પર જવાને બદલે પહેલાં વિધિસર તાલીમ લેવા ઉત્સુક હોય છે અને તેવી તાલીમ આપતી સંસ્થાઓને અને તેના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી એવું પુસ્તક એમણે તૈયાર કરી આપ્યું. આમ, વિશ્વકોશ દ્વારા નાટ્યતાલીમનાં બે પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. ધીરુભાઈનું ‘નાટ્યતાલીમના નેપથ્યે’ તો ભરતભાઈ દવેનું ‘નાટ્યસર્જન’.

આ સમયગાળા દરમિયાન અમારા સહુના મનમાં નાટ્યકોશની વાત સતત ચાલતી રહી. ધીરુભાઈ વારંવાર એનું સ્મરણ કરાવે અને મરાઠી ભાષામાં નાટ્યકોશ છે તે રીતે ગુજરાતીમાં પણ નાટ્યકોશ હોવો જોઈએ. એમનું આ સ્વખન સાકાર કરવા માટે

અનુક્રમ

ભાવનાને સાકાર કરતો

વિદ્યાપુરુષાર્થ	૩	કુમારપાળ દેસાઈ
ઉમાશંકર – વિશ્વદિષ્ટ		
ધરાવતા પ્રાણ કવિ	૭	ચંદ્રકાન્ત શેઠ
નીજી લહેર :		
પરિસ્થિતિ ને પડકારો	૮	પ્રવીણ ક. લહેરી
સસ્તું શાક લાવવાનો મોંઘો પ્રયોગ	૧૧	રતિલાલ બોરીસાગર
સીદી સૈયદની સોજજી જાળીઓ	૧૪	સુધા ભહુ
ટ્રિવટરનો વિવાદ	૧૭	સંજ્ય ચૌધરી
વંચિતોનાં આંસુની આરપાર	૨૧	જસુભાઈ કવિ
જાત પર શ્રદ્ધા ગુમાવે,		
તેનો હાથ ખાલી રહે !	૨૪	કૃષ્ણકાંત ઉનડકટ
વૈશ્વિક મહામારી સંદર્ભે		
આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ	૨૬	ચિંતન ભહુ
બહુઆયામી કલાકાર	૨૮	રમેશ બાપાલાલ શાહ
રંગભૂમિની ચિંતાથી ચિંતન સુધી	૩૧	મહેશ ચંપકલાલ
વિશ્વકોશવૃત્તા	૩૪	–
		વિશ્વવિહાર મ જુલાઈ ૨૦૨૧ ૪

હું સતત પ્રયત્ન કરતો રહ્યો. શ્રી હસમુખ બારાડીએ અને મહેશ ચંપકલાલે આને માટે ઘણી જહેમત ઉઠાવી. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તરફથી ગુજરાત, ભારત અને વિશ્વની રંગભૂમિની માહિતી આપતો સર્વગ્રાહી કોશ તૈયાર કરવાની અમારી મથામણ અંગે ભરત દવે ‘થોડુંક મ્રાસતાવિક’માં નોંધે છે - “આ એક ભગીરથ કાર્ય હતું. એમાં કાર્યવિભાજન થઈ શકે એટલી સંખ્યામાં નિષ્ણાતોની જરૂર હતી. આ કાર્ય ભલે અથાક પરિશ્રમ માંગી લેનારું હતું પણ અશક્ય નહોતું. તેમનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં શ્રી ધીરુભાઈએ આ નાટ્યકોશ અંગે ચર્ચાવિમર્શ કરવા આ લખનાર સહિતના કેટલાક વરિષ્ઠ કલાકાર-સાથીઓ જોડે બેઠકો પણ યોજેલી અને પરિણામે નાટ્યકોશને જરૂરી પ્રાથમિક કાર્ય પણ શરૂ થઈ ગયેલું, પરંતુ કમનસીબે અનેકવિધ કારણોસર શ્રી ધીરુભાઈની હ્યાતી દરમિયાન આ કાર્ય ઈચ્છિત ગતિ પકડી શક્યું નહીં.

વિશ્વકોશની સઘળી જવાબદારી જેમના શિરે છે એવા શ્રી કુમારપાળ દેસાઈની અકળામણ સ્વાભાવિક જ વધી ગયેલી કે પોતાનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં શ્રી ધીરુભાઈએ સુપ્રદ કરેલ આ કાર્યને તેઓ - ગમે તે કારણસર - પૂરું ન કરી શક્યા. નાટ્યકોશની સમિતિના એક સભ્ય તરીકે અને એથીય વધારે સદ્ગત ધીરુભાઈ પ્રત્યેના વિશેષ લગાવ અને આદરભાવને કારણે આ લખનારના મનમાં પણ ઊડો ખટકો રહી ગયેલો કે આવું એક મૂલ્યવાન કામ કોઈ પણ સંઝોગોમાં પડતું ન જ મુકાવું જોઈએ.

બસ, એમાંથી જ સમાધાન રૂપે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવાનો પ્રેરણાત્મક ધક્કો મળ્યો. વ્યક્તિગત પ્રયાસોથી જેટલું થઈ શકે એટલું કરી છૂટવાનો સંકલ્પ કર્યો અને દુનિયા આખીની રંગભૂમિને સાંકળતા નાટ્યકોશ પર કામ કરવાને બદલે સૌપહેલાં માત્ર આપણી ભારતીય રંગભૂમિની વિગતોને આલેખતા આ ગ્રંથની શરૂઆત કરી.”

ભરતભાઈ પણ મદદ કરતા રહ્યા, પરંતુ એક યા બીજાં કારણોસર આ ભગીરથ કાર્ય શક્ય બન્યું નહીં. અત્યારે શ્રી મહેશભાઈ ચંપકલાલ આ કાર્ય આગળ ધ્યાવવા પ્રયત્નશીલ છે, પણ ત્યારે એના સમાધાન રૂપે ભરતભાઈએ ‘બૃહદ્દ નાટ્યકોશ’ લખ્યો અને વિશ્વની રંગભૂમિને આવરી લેતા નાટ્યકોશને બદલે એમણે ભારતીય રંગભૂમિને આલેખતો કોશ તૈયાર કર્યો. અભિલ ભારતીય રંગભૂમિ વિશેની આ બૃહદ્દ નાટ્યકોશમાં માહિતી આપવામાં આવી છે અને એમાં ભારતીય રંગમંચ કલાઓ વિશે તેઓ કહે છે,

“ભારતની રંગમંચકલાઓ એક વિરાટ મહાસાગર જેવી છે. તેમાં અસંખ્ય મોતી અને રત્નોનો ભંડાર છે. દુનિયામાં કોઈ પણ દેશની રંગમંચકલાઓમાં આતલું વૈવિધ્ય નથી જેટલું ભારતમાં છે. અભિલ ભારતીય રંગભૂમિ એટલે કોઈ એક પ્રકારની રંગભૂમિ નહીં પણ ભારતનાં તમામ રાજ્યોમાં પ્રચલિત જુદાં જુદાં શૈલી-સ્વરૂપની રંગભૂમિનો સમૂહ. બ્રિટનના ઈન્ડિયન થિયેટર, જર્મનીના જર્મન થિયેટર કે ગ્રેસના ગ્રેક થિયેટરની જેમ ઈડિયન થિયેટર એકજાતીય (homogeneous) નથી. પશ્ચિમની જેમ ભારતમાં કોઈ એક ભાષાનું નોશનલ થિયેટર નથી. ભારતમાં અનેક રાજ્યો છે અને આ રાજ્યોની પોતપોતાની વિભિન્ન ભાષાઓ છે, ભૂગોળ છે, અલગ ઈતિહાસ છે અને આગવી સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ છે. પરિણામે ભારતના દરેક રાજ્યની રંગભૂમિ પાસે પોતાની અલાયદી સમૃદ્ધ નાટ્યસંપદા છે.”

શ્રી ભરત દવેએ લખેલો ભારતીય રંગમંચકલાઓ વિશેનો આ બૃહદ નાટ્યકોશ ત્રણેક ભાગમાં પ્રગટ થશે. એના પ્રથમ ભાગમાં ભારતની રંગભૂમિના વિકાસની સાથોસાથ સંસ્કૃત રંગભૂમિ વિશે વાત કરવામાં આવી છે. સંસ્કૃત રંગભૂમિના મહાન નાટ્યકારો, એના અભ્યાસીઓ અને એ રંગભૂમિના અસ્તની ચર્ચા કરવાની સાથોસાથ આધુનિક સંસ્કૃત ભજવણીઓની જિકર પણ કરી છે. એ પછી ભારતનાં પ્રાદેશિક લોકનાટ્યોની ભૂમિકા બાંધીને બંગાળ, ઓડિસા, બિહાર, ઉત્તર ભારત, ઉત્તરાખંડ, હિમાયલ પ્રદેશ, પંજાબ, હરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ, છતીસગઢ, રાજસ્થાન, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને ગોવા, દીવ અને દમણ, તમિણનાદુ, પુઢુચેરી, આંધ્ર, કષાટક, કેરળ, આંધામાન, લક્ષ્ણીપ, આસામ, મણિપુર, ઉત્તર-પૂર્વનાં ત્રિપુરા, મિજોરમ, અરુણાચલ, મેઘાલય, નાગાલેન્ડ અને સિક્કિમ જેવાં તથા નેપાળી અને તિબેટી સમાજનાં લોકનૃત્યની પણ વાત કરી છે. તો કાશ્મીર અને લેહલદાખની લોકકલાઓ તેમજ ભરતનાટ્યમૂ, કુચીપુરી, ઓડિસી, કથકલી જેવાં ભારતીય શાસ્ત્રીય નૃત્યો અને નૃત્યનાટિકાઓનાં નૃત્યસર્જનની વિગતો આપી છે. આમ ભારતીય રંગભૂમિના સંદર્ભ એમણે ગામડાંઓમાં ભજવાતાં લોકનાટ્ય(Folk theatre)ને આવરી લીધાં છે. એમાં કઠપૂતળીની કલાને પણ તેઓ વીસર્યા નથી. રાજસ્થાન, ઝારખંડ, મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમ બંગાળ, ઓડિસા, તમિણનાદુ, આંધ્રપ્રદેશ અને કષાટક, કેરળ જેવા પ્રદેશોમાં પ્રવર્તતી કઠપૂતળી કલાની વિશેષતા દર્શાવી છે.

આમ, ‘બૃહદ નાટ્યકોશ’ના ભારતીય રંગભૂમિના પ્રથમ ભાગમાં એમણે ભારતનાં રાજ્યોનાં વિવિધરંગી લોકનાટ્યોનો પરિચય આપ્યો છે, તો બીજી બાજુ એમણે ભારતની રંગભૂમિના સંદર્ભ આધુનિક રંગભૂમિની વાત કરી છે. શહેરોમાં ભજવાતાં પ્રોસ્ટ્રિનિયમ ઢાંચાની આધુનિક રંગભૂમિ(Urban Proscenium Theatre)ની એમની વાતનો પ્રારંભ તેઓ પારસી થિયેટરથી કરે છે. આ રંગભૂમિમાં શહેરી પ્રેક્ષકોના રોજબરોજના જીવનને સ્પર્શતાં વાસ્તવિક શૈલીનાં નાટકો ભજવાય છે અને એટલે જ એમણે આધુનિક રંગભૂમિનો ઉદ્ભબ પારસી થિયેટરથી કર્યો છે.

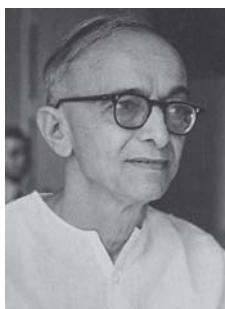
એ પછી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં નાટકોની ચર્ચા કર્યા બાદ રાજ્યવાર આધુનિક રંગભૂમિના વિકાસની વાત કરી છે. બંગાળ, ત્રિપુરા, ઉદિયા, મરાಠી, ગુજરાતી, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર, પંજાબ, તમિણનાદુ, કષાટક, આંધ્ર, મણિપુર એ રીતે સોળ જેટલી રંગભૂમિ, એના નાટ્યકારો, નાટ્યદિગંદર્શકો અને કલાકારોની માહિતી આપી છે. એના અનુસંધાને ભારતીય લોકનાટ્ય સંધ અને કેન્દ્રીય અકાદમીઓ અને એન.એસ.ડી.ની સ્થાપના અને એના સ્નાતક દિગંદર્શકો અને અદાકારોની વિશેષતા દર્શાવી છે. આધુનિક રંગભૂમિના ઘડવૈયાઓ, ભારતના અગ્રણી નાટ્યકારો, ભારતના અગ્રણી દિગંદર્શકોની વાત કર્યા પછી જાણીતી નાટકમંડળીઓ વિશે એમણે વિગતો આપી છે.

ભારતમાં અંગ્રેજીભાષી રંગભૂમિ પણ એમની નજર બહાર રહી ગઈ હતી. ભારતીય શેરીનાટક અને સવિશેષ તો નેપથ્યના કસબીઓને પણ એમણે યાદ કર્યા છે.

આ બૃહદ નાટ્યકોશ એક અર્થમાં કહીએ તો નાટ્યકોશની વિભાવનામાંથી જન્મેલો છે. કિંતુ એ કોશ Encyclopediaનાં સ્વરૂપ કે રચનાને ચુસ્તપણે અનુસરતો નથી. આમાં કક્કાવારી પ્રમાણે વિગતો પણ આવતી નથી, પરંતુ ધીરુભાઈ ઠાકરની વિદાય પછી નાટ્યકોશનું સર્જન કરવાના અમારા અત્યાર સુધી સફળ નહીં થયેલા પ્રયત્નોને ભરતભાઈએ આ વિસ્તૃત ગ્રંથો લખીને અમારી એ ભાવનાને એક અર્થમાં સાકાર કરી આપી છે અને ભરતભાઈની આ અક્ષરસ્મૃતિ, એમનાં વિશાળ વાચન, ઊડા અભ્યાસ, અનોખી નાટ્યસૂજ અને નાટ્યનિષ્ઠનું ચિરકાલીન વિદ્યા-પ્રતીક બની રહેશે.

— કુમારપાળ દેસાઈ

ઉમાશંકર — વિશુદ્ધિ ધરાવતા પ્રાજ્ઞ કવિ

ઉમાશંકરનાં ‘મહાપ્રસ્થાન’માંનાં પગલાં ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે પણ એમણે જે મહાપ્રસ્થાન આદર્યું તેનાં ધોતક છે. વાખ્યાતિક - વ્યાસના મહાકાવ્યપ્રદીપ ઉમાશંકરના કાવ્યપ્રદીપને પેટાવવામાં, તેનો પ્રકાશ વિસ્તારવામાં કેવા ઉપકારક થયા છે તે સહદ્યો કે રસજો માટે તપાસનો રસપ્રદ વિષય છે. ગાંધીયુગમાં ભારતીય સંસ્કાર-સંસ્કૃતિનું સત્ત્વ જે રીતે ગાંધીજી, રવીન્દ્રનાથ, શ્રી અરવિંદ વગેરેમાં પ્રગટ્યું તેનો લાભ ઉમાશંકરને પણ થયો જ છે. એથી તો ઉમાશંકર ગુજરાતીમાં લખનારા ભારતીય કવિ તરીકેની પોતાની ઊંચાઈ દાખવી શક્યા છે. આ ‘ગુજર ભારતવાસી’ કવિ મનુષ્યની ગરિમાનું ગાન કરનારા વિશુદ્ધિ ધરાવનારા કવિ છે એમ આપણે પ્રમાણાંનું જોઈએ.

ઉમાશંકર તો વિદાય થયા, એ આવ્યા હતા એ રીતે ‘ખાલી હથે’ તો વિદાય થયા નથી જ. તેમની વિદાય સાથે તેમના શ્રીમુખેથી વિનયપૂત, સ્નેહભીના ને વિશુદ્ધ અવાજમાં કાવ્યનું શ્રવણસુખ માણવાની તક તો સરી ગઈ; પરંતુ સદ્ગુર્ભાગે એમની કવિતાને બોલતી સાંભળવાની ભરપૂર તકો તેઓ આપને આપી ગયા છે - ‘સમગ્ર કવિતા’ - રૂપે. એમની એ કવિતામાં તત્કાલીન ગુજરાતના તો સાથે સાથે સનાતન ભારતના જીવનરસનું ને રસજીવનનું કેવું ઊંંકું ને માધુર્યસભર નવાજ છે તે તો તેમાં અવગાહન કર્યે જ ખ્યાલ આવે.

કવિ તો એવું અશ્વલ્યીય સત્ત્વ છે, જેના મૂળમાં આકાશ અને જેના કુળમાં સમગ્ર ધરતી હોય એ કવિસત્ત્વનો તો કાયરેય ક્ષય થનાર નથી. ઉમાશંકર તો ગયા, પરંતુ એમના અમૃતમય કવિસત્ત્વે ભર્યો ભર્યો એક ‘પંખીલોક’ આપણા માટે મૂકતા ગયા છે. આપણે એ પંખીલોકનાં ગાન-શ્રવણથી એવી શક્તિ કેળવીએ કે જેથી પુષ્પો સાથે નિરાંતે વાત કરવાનું આપણાથી બની શકે અને સંધ્યાના તડકાથી વૃક્ષના પડને રંગનારા પેલા પ્રભુના અમૃત સાથ્યા હસ્તનો યલ્કિયિતું સંજીવની સ્પર્શ પણ આપણાથી પામી શકાય.

ગ્રીજુ લહેર : પરિસ્થિતિ ને પડકારો

આપણે જેને સહેજે યાદ રાખવાનું કે યાદ ન કરવાનું નક્કી કરીએ, પણ જીવનમાં પ્રત્યેક પળે જેનો અહેસાસ થતો રહે તેવી આ કોરોના મહામારીએ - ખાસ કરીને તેની બીજી લહેરે જે વિનાશ વેર્યો છે, તેનાથી સમગ્ર વિશ્વ હત્તપ્રભ થઈ ગયું છે. કોરોનાના આ બીજા આકમણે આપણા દેશની સ્થિતિ અત્યંત કફોડી કરી નાખી છે. માર્ચ, ૨૦૨૦થી કોરોનાના કારણે આપણે અજોડ કહી શકાય તેવો લોકડાઉનનો લાંબો સમયગાળો જોયો. અર્થતંત્ર પર કમરતોડ બોજો આવ્યો. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માત્ર ઔનલાઈન ભાગાવી શકે, પણ બાળકો અને ડિશોરો ન તો શાળાએ જઈ શકે, ન તો પરસ્પરને મળી શકે, ન તો એકબીજા સાથે રમી શકે કે આનંદ કરી શકે તેવી સ્થિતિ છેલ્લા ૧૪ માસથી ચાલુ ૪ છે. પરીક્ષા લીધા વિના ધો. ૧૦ અને ધો. ૧૨ના તમામ વિદ્યાર્થીઓને 'માસ પ્રમોશન' આપવાની ફરજ પડે. વાહનવ્યવહાર, વેપાર-ઉદ્યોગ, ધ્યાર્મિક સ્થળો, મેળા, સમારંભો ન યોજી શકાય તેવા ડરામણા વાતાવરણમાં જીવતા - આપણે સૌ ટેવાઈ ગયા છીએ તેવું કહી ન શકાય. હકીકતમાં આપણે ત્રાસી ગયા છીએ. અનેક મુશ્કેલીઓથી મૂંજાઈ ગયા છીએ, અનેક ચિંતાઓથી વેરાઈ ગયા છીએ. ભવિષ્યમાં શું થશે તેની અનિશ્ચિતતાએ આપણા તણાવમાં વધારો કર્યો છે. કોરોનાની બીજી લહેરમાં આપણે ઓક્સિજન, દવા, હોસ્પિટલમાં સારવાર માટે ટળવળતા આપણા સ્વજનોને જોયા છે. અનેક મિત્રો-સંબંધીઓના મૃત્યુના માઠ સમાચારે આપણને હૃદયમાચાવી દીધા છે. અનેક લોકો સારા થયા બાદ કોરોનાના અને દવા-સારવારની આડઅસરમાંથી બહાર આવવા ઝૂમી રહ્યા છે.

આપણી સમક્ષ આજે સૌથી મોટો પ્રશ્ન એ છે કે હવે કરવું શું ? કેટલાય નિષ્ણાતો ત્રીજી લહેરની શક્યતાઓ અને તેના કારણે થનારી ખાનાખરાબીનું વર્ઝન કરે છે તે વાંચતાં કે સાંભળતાં આપણે શૂન્યમનસ્ક થઈ જઈએ છીએ. આ મહામારીને કેમ ટાળવી-હુંમેશના માટે મિટાવી દેવી અને જનજીવન પૂર્વવ્ત્ત કરવાનો જટિલ પડકાર આપણી સામે છે.

૧. કોરોનાનું નિયંત્રણ - નાખૂંદી :

આ આપણા સૌની સર્વોચ્ચ અગ્રતા છે. વિવિધ પ્રકારની વેક્સિન મારફત અને યુસ્ત સાવચેતી સાથે અનેક દેશોએ કોરોના પર અસરકારક નિયંત્રણ મેળવ્યું છે. અમેરિકા જેવા વિશાળ દેશમાં ઉર કરોડ લોકો માસ્ક વિના મુક્તપણે હરીફરી શકે છે તે હકીકત આપણને કોરોનાને પરાસ્ત કરી શકીશું તેવી આશા આપે છે. અમુક ટીકાકરો કહે છે કે આપણી કુટેવો, લાપરવાહી અને સ્વયંશિસ્તના અભાવે જ બીજી લહેરમાં વ્યાપક હાનિ થઈ છે. આપણે સુધરશું કે કેમ ? કાળજી અને શિસ્ત રાખશું કે નહીં ? આ પ્રશ્નો અંગે આપણે હવે ઉપેક્ષા કરીશું તો તેનાં અકલ્ય માઠાં પરિણામો ભોગવવાનાં આવશે. સરકારે ફરી આંશિક લોકડાઉન જેવાં નિયંત્રણો મૂકીને દેશને

બીજી લહેરમાંથી ભધાર કાઢ્યો છે પણ આપણે ફરી વોહી રફતારનું વલણ અપનાવીશું, તો ભયંકર જોખમ આપણી આસપાસ છુપાઈને બેહું છે. વેક્સિન દ્વારા સમગ્ર પજાને આવરી લેવા માટે ભારત સરકારે તો ૩૧મી ડિસેમ્બર, ૨૦૨૧ની સમયમર્યાદા બાંધી વેક્સિનના વિતરણની કામગીરી પોતાના હાથમાં લીધી છે. સૌને વિનામૂલ્યે રસીકરણની જાહેરાતથી આ સુંબેશ હવે ઝડપી અને અસરકારક બનશે તેવી આશા જન્મી છે.

૨. અર્થતંત્રની દુર્દીશા :

ભારતમાં ૪૧ વર્ષ બાદ વિકાસનો દર નેગેટિવ આવ્યો અને તે પણ ૭.૩ ટકા જેટલો. આની સૌથી વિપરીત અસર ગરીબ અને મધ્યમવર્ગ પર થઈ છે. અગાઉના ગરીબી-રેખા નીચેના લોકોની સંખ્યા ૨૬ કરોડની અંદાજવામાં આવી હતી તે પ્રથમ લહેર બાદ લગ્બગ્બ ૪૦ કરોડ સુધી પહોંચી છે અને બીજી લહેર બાદ તે સંખ્યા ૬૦ કરોડ સુધી પહોંચ્યાનો અંદાજ છે. સરકારે ૫૦ કરોડ લોકોને મફત રેશન આપી ઉમદા કાર્ય કર્યું છે. હજુ અનેક પરિવારોને રોકડ સહાયની આવશ્યકતા છે. જેમ ડિસાનોને વાર્ષિક રૂ. ૬,૦૦૦ સન્માન રાશિ આપી છે તેમ જરૂરિયાતમંદ પરિવારોને રૂ. ૨૫,૦૦૦થી ૫૦,૦૦૦ની રોકડ સહાય નહીં તો કમ સે કમ ઓછા વાજે ઉદારતાથી લોન આપવામાં આવે તો જ અર્થતંત્રની સ્થિતિ સુધરશે. કોરોના બાદ વર્ષ ૨૦૨૦ અને ૨૦૨૧માં જે દરે મૌખિકવારી વધી રહી છે તે જોતાં નિઃસહાય કંગાળ પરિવારો માટે સામાજિક-આર્થિક સુરક્ષાની તાતી જરૂરિયાત છે. સરકાર, વેપાર, ઉદ્યોગક્ષેત્ર – દરેક એકમની ઉત્પાદકતા નિયંત્રણોના કારણે ઘટી છે. ફરી જનજીવન થાણે પડી રહ્યું છે ત્યારે આપણે ઈંચ્છીએ કે આર્થિક ગતિવિધિઓ દ્વારા લોકોને વધારે રોજગારી મળે અને આવકો વધે. એક બાજુ કરકસર જરૂરી છે તો બીજી બાજુ વપરાશ વધારવાની જરૂર છે. આ મુદ્દે સંતુલિત અભિગમ અપનાવીને આપણે આપણ વર્ધિશું તો નાટ્યાત્મક પરિણામો ભલે ન આવે, પણ અર્થતંત્ર પુનઃ ચેતનવંતું બનશે.

૩. શિક્ષણ, પ્રવાસન, ભોજનાલયો, ઉત્સવો અંગેની સમસ્યાઓ :

ઉપરોક્ત ક્ષેત્રોનું અર્થતંત્રમાં નોંધપાત્ર ગ્રદાન છે, પરંતુ આ ક્ષેત્રોને અગાઉના ધોરણે પહોંચતાં કેટલો સમય થશે તેની કલ્પના કરવી કે અંદાજ બાંધવો મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે આપણે સ્વયંશિસ્ત અપનાવી સાવચેત રહીએ તો આ ક્ષેત્રોમાં કામગીરી થઈ શકે. બીજી લહેરના કારણે આ સધળી પ્રવૃત્તિઓમાં જે ગંભીર પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેમાંથી પુનઃ કાર્યરત થવા માટે આગવી વ્યૂહરચના અપનાવવી જરૂરી છે. ભોજનાલયમાં બેસવાના બદલે ભોજન-નાસ્તા ટેક-અવેના ધોરણે આપવાનો પ્રયોગ સંફળ રહ્યો છે. ચાનાસ્તાનો તદ્દન છૂટક ધોરણે વેપાર કરતા ફેરિયાઓ, રેંકરીવાળા વગેરે અનેક લોકોને આવક અને સ્વરોજગારી આપે છે. કરોડો લોકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાત ખૂબ વાજબી ભાવે પૂરી પાડે છે. પ્રવાસન અને હોટલો પણ ખૂબ વિશાળ પાયે રોજગારી આપે છે. આ ક્ષેત્રમાં મોટું મૂડીરોકાણ છે તેનું વળતર મળે તો જ આ ક્ષેત્રમાં લોકો ટકી શકે છે.

૪. સેવાક્ષેત્ર :

આજના અર્થતંત્રમાં સેવાક્ષેત્રનો હિસ્સો નોંધપાત્ર (૪૦ ટકાથી વધારે) રહેતો હતો.

આમાં ઘટાડો થતાં જે મુશ્કેલીઓ પેદા થઈ છે તેનું નિવારણ યુદ્ધના ધોરણે કર્યા વિના અન્ય કોઈ વિકલ્પ નથી. ઉદાહરણ રૂપે કોટની કામગીરી સ્થળિત થઈ જતાં સારી આવક ધરાવતા કેટલાય વકીલો માટે ગુજરાન ચલાવવું મુશ્કેલ બન્યું. બાર કાઉન્સિલે નિઃશુલ્ક રેશનકિટનું વિતરણ કરવું પડે તેવી કલ્પના અગાઉ કોઈએ કરી જ ન હતી. રિક્ષાચાલકો, બસસ્ટેન્ડ, રેલવેસ્ટેન્શનમાં મજૂરો, બાંધકામના ક્ષેત્રમાં કામ કરતા મજૂરો માટે મહામારીનો ડર અને કામ કરવાની આવશ્યકતા વચ્ચે મેળ પાડવો જરૂરી છે. સેવાક્ષેત્રને ધબકતું રાખવામાં મહામારી ન ફેલાય તેની તકેદારી અનિવાર્ય છે.

૫. કોરોનામુક્તિનો માર્ગ :

જ્યારે અનેક દેશોએ કોરોનાને નિયંત્રિત કરી મહિનાઓ સુધી શૂન્ય કેસોની સ્થિતિ હાંસલ કરી છે, ત્યારે આપણે આપણી ૧૩૮ કરોડની વસ્તીને ફરી સુરક્ષા પ્રદાન કરવાનું ભગીરથ કાર્ય સંકલ્પમાત્રથી થશે નહીં. આપણને જરૂર છે સ્પષ્ટ સમજણાની, વેક્સિનની, વધારે સારી આરોગ્યવિષયક સવલતોની અને આત્મવિશ્વાસની. આપણે આશા રાખીએ કે સરકાર અને સમાજ સહિતારી કામગીરી કરી દેશને કોરોનામુક્ત કરવાનો સંકલ્પ શક્ય તેટલો વહેલો સાકાર કરે.

— પ્રવીણ ક. લહેરી

સેવાની જલતી જ્યોત

નોંબેલ પારિસોષિકવિજેતા અને વિશ્વાન મહાન નેતા નેલ્સન મંડેલાએ ૧૮૮૮ની ૧૪મી જૂને રાજકારણમાંથી સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લીધી, પરંતુ એની સાથોસાથ એમણે એઈડ્રૂઝની બીમારી સામે મોટો જંગ આદર્યો.

જગતના ઈતિહાસમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઉચ્ચ કે સમર્થ રાજકારણીએ નિવૃત્તિ લીધા પછી પ્રજાકલ્યાણને માટે કોઈ રોગના પ્રતિકાર કાજ આવી જનજાગૃતિ ફેલાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે.

નેલ્સન મંડેલાને એમ લાગતું હતું કે પોતે જ્યારે શાસન સંભાળતા હતા, ત્યારે એઈડ્રૂઝના વિશ્વબ્યાપી પ્રશ્ન પર પૂર્તું ધ્યાન આપી શક્યા નહોતા.

નેલ્સન મંડેલાના પુત્ર મફગાથોનું ૨૦૦૫માં એઈડ્રૂઝને કારણે અવસાન થયું. આ બીમારી અંગેના વ્યાપક ભય અને અજ્ઞાન સામે જંગ બેડવો એ જેવીતેવી વાત નહોતી. ૨૦૦૮માં દક્ષિણ આફ્રિકાના પુખ વધના લોડેની પાંચમા ભાગની વસ્તીને એચ.આઈ.વી.-એઈડ્રૂ લાગુ પડી ચૂક્યો હતો.

મંડેલા જ્ઞાનતા હતા કે એમના જીવનકાળ દરમિયાન આ રોગ સામેનો જંગ જતી શકાય તેમ નથી, પરંતુ એમણે ‘નેલ્સન મંડેલા ફાઉન્ડેશન’ની સ્થાપના કરી અને આ રોગને માટે તેમજ ગ્રામીનવિકાસ અને શાળાનાં મકાનનોને માટે એના દ્વારા સહાય કરી.

યુનોએ નેલ્સન મંડેલાના હજ્મા જન્માદિવસે, ૧૮મી જુલાઈએ, ‘મંડેલા-દિવસ’ જાહેર કર્યો અને ત્યારે સહૃદેયે ૬૭ મિનિટ બીજાના ભલાને માટે કામ કરવું, એવી ભાવના પ્રગટ કરવામાં આવી. મંડેલા માનતા હતા કે આ જગતમાં પોઝિટિવ પરિવર્તન લાવવા માટે સેવાભાવી પ્રવૃત્તિઓની સવિશેષ જરૂર છે અને એ કાર્ય એમણે એમની જિંદગીના આખરી તબક્કામાં લથડેવી તબિયત વચ્ચે પણ સુપેરે કરી બતાયું.

સત્રં શાક લાવવાનો મોંદો પ્રયોગ

જ્યોતીન્દ્ર દવેનું ‘આત્મપરિચય’ નામનું કાવ્ય છે. આ કાવ્યમાં જીવનના ચારેય આશ્રમો - બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ - ના ધર્મનું પાલન પોતે કેવી રીતે કરી રહ્યા છે તેનું વર્ણન કરતાં જ્યોતીન્દ્રભાઈ કહે છે : ‘પારકાં કામ આવે ત્યારે હું સંન્યાસી બની જતો.’ જ્યોતીન્દ્રભાઈ તો પારકાં કામ અંગે સંન્યસ્તવૃત્તિ ધરાવતા હતા, જ્યારે હું તો ધરનાં કામો અંગે પણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમના કાળથી જ સંન્યસ્તવૃત્તિ ધરાવું છું. પણ ચૌંદેક વરસ પહેલાં હું નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો ત્યારે ધરનાં કામોમાં પ્રવૃત્ત થઈ વાનપ્રસ્થાશ્રમના કાળમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ પાળવાનો દિવ્ય વિચાર મનમાં રહ્યો. દિવ્ય વિચારો તો મને અનેક વાર રહ્યો છે; પણ, સામાન્ય રીતે તે વિચારાવસ્થામાં જ દિવંગત થાય છે; પરંતુ, એ વખતે દિવ્ય વિચારને વર્તનમાં અનુવાદિત કરવાની પ્રબળ ઈચ્છા મનમાં જન્મી. જાણો ગાંધીજીનો આત્મા મારા શરીરમાં પ્રવેશ્યો હોય તેમ પૂરી દઢતાથી મેં ઘોષણા કરી : ‘હવે હું નિવૃત્ત થયો છું. હવે હું મારો બધો સમય ધરનાં કામો કરવામાં ગાળીશ.’ મારા મગજના સંતુલન વિશે તો સ્વજનોનાં મનમાં અવારનવાર શંકાનાં વાદળો વેચાય છે. પણ મારી આ ઘોષણા સાંભળી ખરે જ સૌ ઉધાઈ ગયાં. કશુંધ બોલવાની જોઈની સૂધખંધ રહી નહીં. મેં ફરી કહું, ‘હું પૂરેપૂરા ભાનમાં છું. બિનકેફે ને બિનશરતે આ નિવેદન કરું છું. હું બધાંના કરતાં કામમાં વધુ ભાગ લઈશ.’

મારા અંગેના ધરનાંના આજ સુધીના અનુભવ પરથી સૌ એટલું તો સમજ ગયા છે કે મને કોઈ ધૂન ઊપડે પછી એ ધૂનના માર્ગથી મને ચલિત કરવાનું અશક્યવત્ત છે; એટલે મને ધરકામમાં જોતરવા અંગે સૌ સંમત થયાં.

સૌપહેલાં પ્રાયોગિક ધોરણે શાક લાવવાની જવાબદારી સોંપાઈ. પરંતુ મારાં લાવેલાં શાકની કવોલિટી અને એ શાક લેવા માટે મેં બર્યેલાં નાણાં વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ જોતાં સર્વાનુભતે - એમાં મારો મત પણ આવી ગયો - તાત્કાલિક અસરથી મને આ કામમાંથી મુક્ત કરી દેવામાં આવ્યો. જોકે, જે ભાવથી મને મુક્ત કરવામાં આવ્યો એ જોતાં મુક્તને બદલે ‘બરતરફ’ શબ્દ વધુ ઔચિત્યપૂર્ણ કહેવાય એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ.

આ પછી થોડો કાળ શાંતિ રહી; પરંતુ, એ શાંતિ વધુ મોટું તોઝાન લઈને આવી. એક ભીષણ પ્રભાતની પૂર્વસંધ્યાએ પુત્રવધૂએ પ્રસ્તાવ મૂક્યો : ‘પણા, પરમ દિવસે મહેમાનો જમવા આવવાના છે, એટલે મારે આવતીકાલે સવારે છ વાગ્યે શાક માર્કિટમાં શાક લેવા જવું છે. મમીની તબિયત સારી નથી. તમે મારી સાથે આવશો?’ પુત્રવધૂ હોવાને કારણે એણે વિનંતીસૂચક પ્રશ્નવાક્યનો પ્રયોગ કર્યો - બાકી ભાવ અને હાવભાવથી તો કેવળ આજા જ સૂચ્યવાતી હતી. પ્રભાત માટે મેં ‘ભીષણ’ વિશેપણ કેમ વાપર્યું એનો તમને આ પ્રત્યાવ પરથી ખ્યાલ આવી ગયો હશે. પ્રભાત માટે

‘સુરમ્ય’ વિશેષજ્ઞનો પ્રયોગ કરનારા હે કવિઓ, ભરણિયાળે સવારે છ વાગ્યે શાક લેવા જાય અને પછી પ્રભાતને સુરમ્ય કહો તો ખરા વહું.

‘બેટા, શાક લેતાં બિલકુલ આવડતું નથી એની તો હવે આ ઘરમાં થયેલી લાઉડ ચર્ચને કારણે પડોશીઓને પણ ખબર છે.’

‘પણા, તમારે શાક ખરીદવાનું નથી. ઘણુંબધું શાક લાવવાનું છે એટલે તમારે માત્ર એકેક હાથમાં એકેક થેલી પકડીને સ્કૂટરમાં પાછળ બેસવાનું છે, સ્કૂટર ચલાવીશ હું.’

આ ટમ્સ ઓફ રેફરન્સ જોતાં ના પાડવાનું કોઈ બહાનું મને જરૂર નહિ.

બીજા દિવસના એ ભીષણ પ્રભાતે સ્વેટર-બ્યેટર, જરસી-બરસી ચાડાવી હાથે-પગે મોઝાં-બોઝાં પહેરી માથે મફલર વીટાળી શાક માર્કિટમાં જાણો ઘાડ પાડવાની હોય એમ હું સજજ થયો. પછી હું અને પુત્રવધૂએ શાકવાળાઓ/વાળીઓ ભણી પ્રસ્થાન કર્યું. સ્કૂટર લોક કરીને હું એના પર આરૂઢ થયો. આસપાસનું જગત જોતાં હું ખરે જ ચકિત થયો. એક કાર આવીને ઊભી રહી અને એમાંથી ચાર મહિલાઓ ઉત્તરી. એક કારમાંથી એક જાજરમાન સન્નારી ઉત્તર્યા. હાથમાં છાપું લઈ કારમાંથી ઉત્તરી રહેલા સારથિને એમણે સત્તાવાહી અવાજે કહ્યું: ‘તમે કારમાં જ બેસી છાપું વાંચો. કાર પાસે ઊભાં રહી તમે છાપું વાંચતા હો અને કોઈ કાર લઈને જતું રહે તોય તમને ખબર ન પડે.’ સન્નારીના અવાજની દફતા અને તીવ્રતા તથા સારથિની આજ્ઞા પાળવાની તત્પરતા પરથી મને લાગ્યું કે સારથિશી સન્નારીના વર-કમ-ડાઈવર હોવા જોઈએ. નોકરો અને ડાઈવરોને આજકાલ આ રીતે ધમકાવી શકતા નથી. આવી સુખી-સંપન્ન સન્નારીઓને આ રીતે શાક લેવા આવેલી જોઈ પહેલાં તો મને આધાત લાગ્યો. પણ પછી લાગ્યું કે આ જ તો અમદાવાદની ખૂબી છે. પચ્ચીસમી સટીમાં અમદાવાદમાં ગૃહિણીઓ પાસે હેલિકોપ્ટર હશે તો એમાં ઊરીને પણ આ સૌ શાક ખરીદવા તો અહીં જ આવશે. એ વખતે બટાકા ધારો કે ત્રાણસો રૂપિયે કિલો મળતા હશે તો આ ગૃહિણીઓ અઠીસો રૂપિયે કિલો આપવા શાકવાળા કે વાળી જોડે કચ્ચકચ કરશે.

ચિંતનમાં ડૂબી જવાને કારણે પુત્રવધૂ દૂરથી મારું આઢવાન કરી રહી હતી એનો મને જ્યાલ ન આવ્યો. એક સજજને મારું ધ્યાન દોર્યું. એટલે હું સ્કૂટર લઈને સામે પાર ગયો. શાકવાળાભાઈ બે થેલી-યુગલો - બે થેલી અને બે થેલા - સ્કૂટર પાસે મૂકી ગયા. પુત્રવધૂએ શાકની એક થેલી અને એક થેલો એના પગ પાસે રહે તે રીતે સ્કૂટર પર મૂક્યાં અને એક થેલી તથા એક થેલો મારી પાસે ધારણ કરાવ્યાં. સ્ત્રી વામાંગ કહેવાય છે એટલે મેં થેલી મારા ડાબા હાથમાં રાખી અને થેલો જમણા હાથમાં. આ રીતે ઈડરિયો ગઢ જતી અમે ઘર ભણી ઊપર્યાં. ઘર નજીક આવતું જતું હતું. જાવા-સુમાત્રાથી કીમતી રતનોનાં વહાણ ભરીને આવતા શાહસોદાગરોની અદાથી હું શાકની થેલીઓ ઘરમાં ઠાલવીશ ત્યારે આ માણસ સાવ કાઢી નાખવા જેવો નથી એની ઘરનાંને ખાતરી થશે એ વિચારે મારામાં ઉત્સાહની ભરતી ચડી રહી હતી ત્યાં મોર્નિંગ વોકમાં નીકળેલા એક સજજને મારું અભિવાદન કરવા હાથ તીંચો કર્યો. હું એમને ઓળખી તો ન શક્યો,

પણ સૌજન્ય ન ચૂકવાની ભાવનાથી મેં થેલાવાળો હાથ ઊંચો કર્યો - ઊંચો કર્યો એમ તો ન કહેવાય, પણ પૂરી સંનિષ્ઠાથી ઊંચો કરવા પ્રયત્ન તો અવશ્ય કર્યો એમ કહેવાય; પણ એ જ વખતે એક છાપાવાળા યુવાન સાઈકલસ્ટે ઓવરટેઇક કરવા અર્ધસફળ પ્રયત્ન કર્યો. અર્ધસફળ એટલા માટે કે એ મને અતિકમી તો ગયો પણ મારા થેલાવાળા હાથ સાથે એ અથડાતો ગયો. એનો સ્પર્શ બહુ સધન નહોતો એટલે એની સાઈકલનું બેલેન્સ તો જળવાઈ રહ્યું, પણ આ આધાતને કારણે થેલાએ મારા હાથમાંથી નીચે પડતું મૂક્યું. અત્યાર સુધી થેલામાં પુરાઈને ગુંગળાઈ રહેલાં રીગણાં, બટાકા, ટ્યેટાં, લીલુ મુક્તિનો શાસ લેતાં રસ્તા પર ઢોડી ગયાં. પુત્રવધૂએ સ્કૂટર ઊભું રાખ્યું. આ અણકલ્પી પરિસ્થિતિથી એ થોડી ઉધાઈ ગઈ. એકાએક એનું ધ્યાન મારા બીજા હાથ તરફ ગયું અને એ એકદમ ચીખી ઊઠી : ‘પણા, શાકની થેલી ક્યાં?’ હું પણ એકદમ ચ્યમકી ગયો. આ સમગ્ર અભિયાન દરભિયાન થેલી અભિસાર કરી ગઈ હતી - પણ ક્યાં અને ક્યારે એની મને સરત રહી નહોતી. થેલી ગમે ત્યારે પડી ગઈ હોય - સાઈકલ અથડાઈ ત્યાં સુધી ડાબો હાથ થેલી-ગ્રહણની મુદ્રામાં જ હતો એ નક્કી. સાઈકલ અથડાઈ તે પહેલાં પણ મેં આની ખાતરી કરી હતી. મુદ્રા મનમાં બરાબર રજિસ્ટર થયેલી હતી, પણ એ મુદ્રિત હાથમાં થેલીનું ન હોવું કેમ રજિસ્ટર ન થયું તે હું સમજી ન શક્યો.

બસ, આ ઘટના - જોકે ઘરનાં સૌના મતે દુર્ઘટના - ઘટયા પછી મને ઘરનાં સર્વ કામોમાંથી ફારેગ કરી દેવામાં આવ્યો. હવે કેવળ લગ્યું છું, વાંચું છું, ભાષણો કરું છું - સાંભળું છું - અલભત્ત, ભાષણો સાંભળું છું ઓછાં, કરું છું વધારે અને વિશેષ તો આરામ ફરમાવું છું - ટૂંકમાં ખાઉં છું, પીઉં છું - ગુજરાત હોવાથી એક ખાસ સ્પષ્ટતા : પીઉં છું - નો પ્રયોગ પૂરા ભાન-સાન સાથે તદ્દન સાદા અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે - અને રાજ કરું છું.

— રત્નિલાલ બોરીસાગર

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં બાવીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ – એ સરનામે મોકલશો. ત્રણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.

ઈ-લવાજમની વિગત

A/c. Name : Gujarat Vishvakosh Trust, A/c. No. : 09330100008481

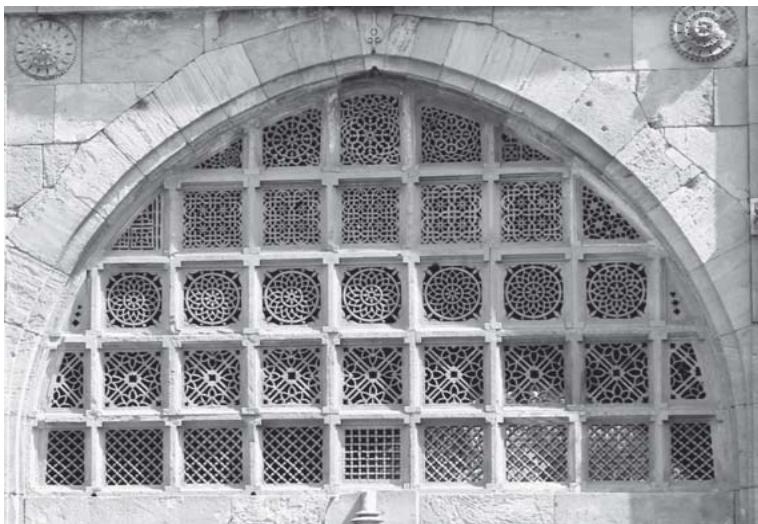
Bank Name : Bank Of Baroda, Usmanpura Branch

IFS Code : BARB0USMANP (5th Character is Zero)

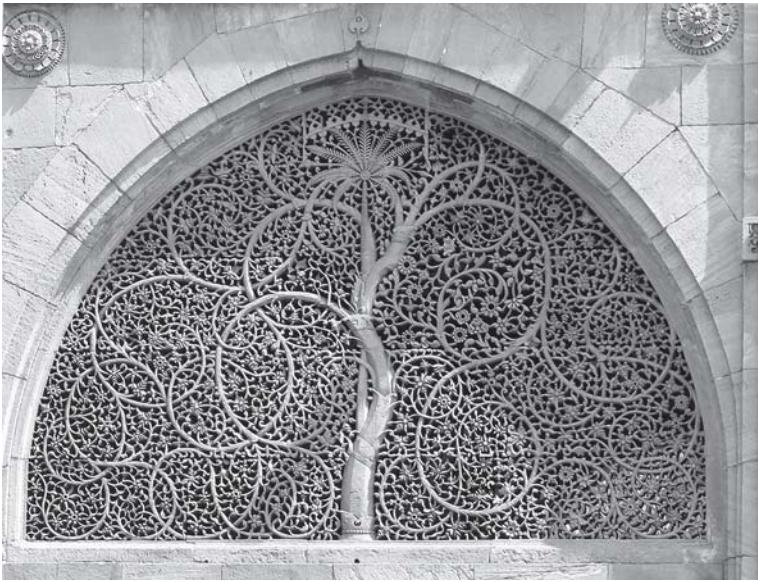
ઈ-લવાજમ ભર્યા પછી સંસ્થાને ઈ-મેઈલ (vishvakoshad1@gmail.com), વોટ્સ એપ (9898042699) તથા પત્ર દ્વારા જાણ કરવી.

સીદી સૈયદની સોજજુ જાળીઓ

આપણાં વારસાગત (હેરિટેજ) સ્થળો, શિલ્પો અને સ્થાપત્યોનું મહત્વ એટલું છે કે જો એની મુલાકાત દરમિયાન જે તે સ્થળની કલાકૃતિની અનુકૂલિત ભણતી હોય તો આપણો એને જરૂર ખરીદી લઈએ. આપણા શો-કેસ માટે અને પરિચિતોને ‘સુવિનિયર’ તરીકે આપવા માટે. એમ કરતાં કરતાં અનેક ધરોમાં બિરાજમાન તાજમહેલ, સારનાથ બુદ્ધ, અશોકસંભ, દેવી-દેવતાઓની પ્રતિમાઓ કે પછી અમદાવાદની અતિમાસિક્ષ-વિશ્વવિદ્યાલ ‘સીદી સૈયદની જાળી’ આપણાને દર્શન દે. અરે ! ક્યારેક તો એક કૂતિની અનેક રેલ્લિકાઓ આપણે ત્યાં ભેગી થઈ જતી હોય છે ત્યારે એનું ગિફ્ટ-રેપિંગ અને કાઈ જ બદલવાની વાર હોય છે - ખો દઈ દેવાય છે. ફાન્સનો એફિલ ટાવર કે ઈટાલીના પિસાનો ઢાળો મિનારો વૈશ્વિક વાધા સજી આપણે ત્યાં ‘અઠે દ્વારકા’ કરે છે. અહીં અગત્યનું નાયકસ્થાપત્ર છે સીદી સૈયદની જાળી - ઘણાને ત્યાં છે - સ્પર્ધમાં પારિતોષિક સ્વરૂપે, સંસ્થાઓએ કરેલી મહેમાનનવાજીના રૂપમાં કે પછી મહેમાનોએ ‘ડિનર ડિલોમસી’ના બદલામાં આપેલી ‘રિટર્ન ગિફ્ટ’ સ્વરૂપે. હા...અમદાવાદના આઈ.આઈ.એમ.ને આંગણે લાગેલા પાટિયા ઉપર એ એના ‘લોગો’ રૂપે દેખાય છે. એમ તો લોકો લાલ દરવાજે પણ આંટા મારતા હોય છે પણ કોને એ જાળીના અસ્તિત્વનો અહેસાસ હોય છે ? ક્યાંથી હોય ? જાડી, જાંખરાં, બાવાં-જાળાંથી ઘેરાયેલી જાળીમાં કોઈ કઈ રીતે પોતાની આંખને ‘એક્સ-રે બનીને ખુલ જા સિમસિમ’ ઓવો આદેશ આપી શકે ? સીમકાઈ ભરાવેલો હરતોફરતો ફોન ગજવામાં હોય તોય ટ્રાફિકનાં ચકરડાંની

ભુલભૂલામણીને કારણે 'જસ્ટ પિક્સ લઈ લઈએ' એવુંય થતું નથી. એને માટે તો બધું, સીદી સૈયદ મસ્ઝિદ પરિસરમાં જઈને પહેલાં તો વજૂ કરવું પડે.

અમદાવાદ નગરને 'હેરિટેજ સિટી'નો દરજો અપાવવા નિમિત્ત બનેલી બહુમુખી કળાના અનેક મુકામો પૈકી એક અગત્યનો પડાવ છે સીદી સૈયદની જાળીઓ, જે કોઈ પણ વહીવટી જાહેરાત થકી નહિ પરંતુ સ્વયંભૂ અમદાવાદનું ઓળખચિહ્ન બની ચૂકી છે. ગુજરાત સલ્તાનતના આખરી સુલતાન શામ-ઉદ-દિન મુખ્ફિરખાન ત્રીજાના સરદાર બિલાલ જાજરખાન માટે આ મસ્ઝિદ ઈ. સ. ૧૫૭૨-૭૩માં સલ્તાનતનાં અંતિમ વર્ષોમાં બાંધવામાં આવી હતી. પ્રમાણમાં આ નાનું સ્થાપત્ય ૬૮ × ૩૬ ફુટનું સંકુલ ધરાવે છે. પ્રવેશ મોટું ચોગાન, જળસંગ્રહ અને બગીચો છે જ્યાંથી મસ્ઝિદનો નજારો દેખાય. સામે જ હિંદુ-ઈસ્લામિક સ્થાપત્યશૈલીના-સંભો અને કમાનોવાળો હોલ નજરે ચડે. ગુલાબી જાંય ધરાવતા પીળા રેતિયા પથ્થરની આ બાંધણી અતિ સુંદર-કલાત્મક છે. સાથે જ સીદી સૈયદની કબર તરફ ધ્યાન જાય. બેર, ચોરસ સંભો ધરાવતા આ સ્થાન પર ફરી નજર કરીએ તો દરેક થાંભલો ચાર-ચાર કમાનોથી જોડાયેલો છે. ઉપર ઘુમટની છત અષ્ટકોણીય છે. કમાનો ઉપર કઠોડાવાળી જાળી ગોળાકાર અને કોતરણીયુક્ત હોવાથી દર્શકોને આકર્ષે. એનાં મદલ, કાંગરા અને ટોડલા પણ છતની આઈ કોતરણીમાં શોભતા કમળફૂલની કમનીયતામાં વધારો કરે છે. મસ્ઝિદની પશ્ચિમી દીવાલે આ અલભ્ય સૃતિચિહ્નનૃપ જાળીઓ છે. કુલ પાંચ બારીઓમાં વચ્ચે બારી સાદા પથ્થરથી જડી દેવાઈ છે જ્યારે બાકીની બબ્બે બારીઓ કલાત્મક જાળીઓથી જડાયેલી છે અને પેલી કમાનોવાળા ખંડ પર ત્રણ ગોળાકાર બારીઓ રિક્ત રહીને એના સીદી સૈયદની રાહ જુઓ છે. તો, આ સીદી સૈયદ તુર્કી ફોજમાં જોડાઈને

ઈથિયોપિયાથી ગુજરાત આવેલા સુલતાનના ભરોસેમંદ બની ગયેલા સીદીને ‘સુલતાન’નો જિતાબ મળેલો. તેઓ સખાવતી, પાક દિલના, ઉદાર, કલાપ્રેમી અને વાચનપ્રિય ઈન્સાન હતા. પોતાની આવકમાંથી તેમણે આ મસ્ટિઝિદ બંધાવી જ્યાં પ્રત્યેક નાગરિકનો તેઓ સત્કાર કરતા. દેલવાગાનાં દેરાં, તાજમહેલ, બુલંદ દરવાજા, ગોળગુંબજ જેવી દેશની પ્રખ્યાત ઈમારતો સમકક્ષ આ ઈમારત ગણાતી જે અમદાવાદની અન્ય વારસાગત ઈમારતોમાં શિરભોર છે.

આ પ્રખ્યાત જાળીઓની ખાસિયત એ છે કે તે એક જ પથ્થરમાંથી કોતરવામાં આવી હતી. નક્કેશીકામના આ બેજોડ નમૂના માટે અન્ય એક મત મુજબ નોખા નોખા પથ્થર ઉપર ચોરસ જિક્સો પઝલની જેમ એમાં અદૃશુત-જટિલ-કલાત્મક કોતરણી કરીને એને સફાઈપૂર્વક જોડવામાં આવ્યા છે. શેનાથી એ જોડાયા અને સીદી સૈયદે ક્યા કારીગરો પાસે આ કામ કરાવ્યું તે સંશોધનનો વિષય છે. પ્રત્યેક જાળીમાં ચિત્રકામ, નક્કેશીકામ, સુથાર અને કદિયાની કમાલનો વિરલ સંગમ છે. વળી, તે જાણે કે કાપડ ઉપર ઘનિષ્ઠ ભરતકામ ન કર્યું હોય એવી બેનમૂન છે! સવા ચારસો વર્ષો પછી પણ તે અડીખમ છે. હા, મરાઠા અને અંગ્રેજ કાળ દરમિયાન જાળી સહિત આખી મસ્ટિઝિદને ચૂનાથી ધોળી નાખવામાં આવી હતી અને તે આરસ જેવી દેખાતી હતી. આ સૂક્ષ્મ, કલાત્મક, મુશ્કેલ કળાના શિલ્પીઓને અને પ્રભાવશાળી, શક્તિશાળી સીદી સૈયદને ઈતિહાસવિદ ફર્યૂસને પોંચ્યા હતા. રશિયાના જાર અને બ્રિટનનાં મહારાણી એલિજાબેથ આ કળા જોઈ અચ્યાબિત થઈ ગયાં હતાં. તો, ૧૮૦૦માં લોડ કર્ઝને આ સ્થળને કચેરીમાં રૂપાંતરિત થતાં બચાવેલું. આ જાળીઓની પહોળાઈ દસ ફૂટ અને ઊંચાઈ સાત ફૂટ છે. ઈસ્લામની ભવ્ય સફાઈ અને હિંદુ શૈલીની ગીય અલંકૃત કળાનું આ જાળીઓ અનોખું સંમિશ્રણ છે. સંધ્યાકાળે અંદર-બહારથી એની નક્શી દમામદાર લાગે છે.

પ્રસ્તુત જાળીઓ ગોથિક શૈલીનો આકાર પથ્થરમાં ધરાવે છે. ઉપર જાણે કે ફેમ કરી હોય અને ગોળાકારને અધવચ્ચે બેઠકે સપાઠી પર મૂક્યો હોય એવી જાળી મધ્યે ઉન્તત બજૂરી-નાળિયેરી તેના અપૂર્વ આકારો સાથે સોછે છે. મૂળ થડમાંથી ઉપર જતાં મુખ્ય શાખાઓ એકમેકને વળ સાથે વળોટથી વળગેલી દેખાય. જીણી જીણી જાળીઓ, પાન, નાનાં નાજુક ગોળ ફૂલ, ફળ, લતા આરપાર દેખાતી જાળીમાં શોભે છે. અન્ય જાળીમાં તુલસીના નાના પવિત્ર છોડવા લહેરાય છે. બાકીની બે જાળીમાં ખાનાંઓમાં ગોઠવાયેલી ભૌમિતિક ભાત નજરને ન્યાલ કરી દે. વર્તુળ, ચોરસ, ત્રિકોણ, સિતારા આદિથી તે શોભે છે. ‘જીવનરૂપી વૃક્ષ’ તરીકે ઓળખાય છે આ લિન્ન લિન્ન ભાત. જવેરાત અને કાપડ ઉપર પણ વિનિયોગ થાય છે એ ડિઝાઇનનો. આની લાકડાની પ્રતિકૃતિ બ્રિટન અને અમેરિકાનાં સંગ્રહસ્થાનોમાં છે. સ્થાનિક સ્થાપત્યનાં લક્ષણોવાળાં શિલ્પોના કેટલાક નમૂનાઓ પણ જાળીઓની આસપાસ દેખાય છે. સહદ્યતાના આ પ્રતીકનું ખરું નામ છે : ‘શીદી સહીદની જાળી’ - વિશ્વની લાવણ્યસભર કલાત્મક કૃતિઓમાંની એક.

— સુધ્ય ભહુ

ट्रिवटरનો વિવાદ

ભારત સરકારનો ઇન્જરીમેશન ટેક્નોલોજી(આઈટી)ને સંલગ્ન કાયદો તથા સોશિયલ મીડિયા કંપનીઓ સાથેનો વિવાદ

સોશિયલ મીડિયાના સતત વધતા જતા પ્રભુત્વને કારણે બાળકોથી માંનીને વધુસ્કોમાં વોટ્સએપ, ફેસબુક, ટ્રિવટર, ઈન્સ્ટાગ્રામ, યૂટ્યુબ, લિન્કર્ચર, ટીક્ટોક, ટમ્બલર, ક્યૂક્યૂ વગેરેનો ઉપયોગ સતત વધતો રહ્યો છે. આ વિવિધ એપનો ઉપયોગ કરીને દૈનિક તેમજ વ્યાવસાયિક કામકાજ અસરકારક રીતે કરી શકાય છે તો કેટલીક એપ તો માત્ર સામાજિક, મનોરંજન તથા અંગત વાતોને લગતી હોય છે.

તાજેતરના આંકડા મુજબ ભારતમાં ફેસબુકના એકતાજીસ કરોડ, વોટ્સએપના ટ્રેપન કરોડ, યૂટ્યુબના પિસ્તાજીસ કરોડ, ટ્રિવટરના એક કરોડ પંચતેર લાખ તથા ઈન્સ્ટાગ્રામના એકવીસ કરોડ ઉપયોગકર્તા છે. વ્યાવસાયિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ઉદ્દેશો આધારિત સંદેશા, નોંધ, લેખ, ફોટા, ચિત્રો કે વીડિયો સ્વરૂપે સામગ્રી સોશિયલ મીડિયા પર સતત લખાતી તેમજ ફરતી રહે છે. સોશિયલ મીડિયાની કંપનીઓ આ માટે જરૂરી આઈટી પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે અને કંપનીના કર્મચારીઓ સિવાયની ગ્રાહિત વ્યક્તિઓ આ પ્રકારની સામગ્રી પ્રકાશિત કરતી રહે છે. એટલે કે સોશિયલ મીડિયાના પ્લેટફોર્મ પર પ્રકાશિત સામગ્રી માટે તે કંપની પોતે જવાબદાર નથી. આવી સામગ્રીની પ્રમાણિતતા કે ચોક્સાઈ તપાસવા માટે કોઈ તંત્રી કે સંપાદક નથી હોતા. જેને પણ સામગ્રીના રચનાકાર થવું હોય તેને સ્વતંત્રતા છે અને લખાણ કે સામગ્રી માટેની જવાબદારી પણ લખનારની રહે છે. સોશિયલ મીડિયા પર મુકાયેલી સામગ્રીને લોકો પસંદ-નાપસંદ કરી શકે છે, પોતાનો પ્રતિભાવ આપી શકે છે અને તેના આધારે તેને વાંચનાર લોકો નક્કી કરી શકે છે કે સામગ્રી સાચી છે કે ખોટી અથવા તો ગુણવત્તાસભર છે કે ગુણવત્તા વિનાની. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ પ્રકારની સામગ્રીની ચોક્સાઈ અંગે વ્યક્તિએ પોતે જ નિષ્ણય કરવાનો રહે. સોશિયલ મીડિયા કંપનીઓ લોકોને પોતાનું પ્લેટફોર્મ વિનામૂલ્યે પૂરું પાડે છે અને તેમની આવકનો એક મુખ્ય સ્ત્રોત છે તેમની વેબ-સાઈટ કે મોબાઇલ એપમાં દર્શાવવામાં આવતી જાહેરાતો. દેખીતી જ વાત છે કે જેટલા વધુ લોકો જુએ એટલી જાહેરાતો પણ વધુ મળે.

ભારત સરકારનો આઈટી ઓક્ટ:

ભારત સરકારનો આઈટી ઓક્ટ વર્ષ ૨૦૦૦માં અમલમાં આવ્યો. આ કાયદા મુજબ ટેલિકોમ, નેટવર્ક, વેબ હોસ્ટિંગની સેવા આપનાર, સર્વ એન્જિન, ઓનલાઈન પેમેન્ટ, ઓનલાઈન ઓક્શન, તેમજ સોશિયલ મીડિયા કંપનીઓને વચ્ચેનાની કંપનીઓ કહેવામાં આવે છે. આઈટી કાયદાના સેક્શન ૭૮ મુજબ આવી વચ્ચેનાની કંપનીઓની વેબસાઈટો પર કોઈ પણ ગ્રાહિત વ્યક્તિ કે કંપની જે પણ તેઓ, માહિતી કે વેબલિનક્સ મૂકે તે માટે આવી વચ્ચેનાની કંપનીઓને તેને માટે જવાબદાર નહીં

ગણવામાં આવે. આમ, વચગાળાની કંપનીઓને કાયદાકીય રક્ષણ મળી ગયું. અહીં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવી કંપનીઓએ ભારત સરકારની અન્ય જોગવાઈઓને માન્ય રાખવી પડશે. વચગાળાની કંપની-

ઓને ધ્યાનમાં આવે કે તેની સાઈટો પર કોઈ પણ જાતનો ગેરકાયદેસર ડેટા મૂકવામાં આવ્યો છે અથવા તેવા ડેટાનો ગેરકાયદેસર ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે અથવા તો સરકાર દ્વારા તેવા ડેટાને હટાવી દેવાની જાણકારી આપવામાં આવી છે તો આવી કંપનીઓએ તેવા ડેટાને તેવી સાઈટ પરથી તરત જ હટાવી દેવો પડે છે. જો વચગાળાની કંપનીઓ ઉપર જણાવેલી જોગવાઈ મુજબ કામ ના કરે અથવા તો કંપની પોતે જ જાણીએઈને કોઈ પણ કાવતરાનો ભાગ બને તો આઈટી એક્ટના સેક્શન ૭૮ મુજબ તેને કાયદાકીય રક્ષણ નથી મળતું.

આઈટી એક્ટમાં સુધારો :

ભારત સરકારના આઈટી એક્ટનો સેક્શન ૭૮નો આધાર અમેરિકાના કોમ્યુનિકેશન ડિસન્સી એક્ટના સેક્શન ૨૩૦ છે. વચગાળાની કંપનીઓમાં સંદેશાઓ માટે પ્લેટફોર્મ પૂરી પાડતી કંપનીઓ જેવી કે વોટ્સએપ, ટેલિગ્રામ, સિન્ગલ વગેરે તેમજ સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મમાં ફેસબુક, ઈન્સ્ટાગ્રામ, ટ્રિવટર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ કંપનીઓનું હેડ ક્વાર્ટર અમેરિકામાં છે તેમ જ તેમના પ્લેટફોર્મ પરની સામગ્રી ત્યાંના કાયદા મુજબ સાચવવામાં તેમ જ દર્શાવવામાં આવે છે, જ્યારે ભારતમાં તેમની પેટા-કંપનીનું મુખ્ય કામ જાહેરાતો મેળવવાનું તથા પ્રચારનું હોય છે. આવા પ્લેટફોર્મ – જે સામગ્રી પ્રકાશિત થતી રહે છે તેની પ્રમાણિતતા જળવાય તે માટેના આશયથી તાજેતરમાં ભારત સરકારે પોતાના આઈટી એક્ટમાં સુધારો કર્યો અને પચીસમી ફિલ્મારી, ૨૦૨૧ના રોજ Information Technology (Intermediary Guidelines and Digital Media Ethics Code) Rules ૨૦૨૧ નામે તેને જાહેર કર્યો. તેની હેઠળ રિજિટલ મીડિયા તેમ જ ઓવર ધ ટોપ (OTT) દ્વારા મનોરંજન પૂરી પાડતી કંપનીઓનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને જે પણ કંપનીઓને પચાસ લાખથી વધુ ઉપયોગકર્તા (યૂઝર્સ) છે તેણે ત્રણ મહિનાની અંદર આ નિયમ ૨૦૨૧નું પાલન કરવાનું જણાવવામાં આવ્યું.

૨૦૨૧ નિયમની શરતો :

૨૦૨૧ નિયમ મુજબ ત્રણ મહિનાની અંદર જ વચગાળાની કંપનીઓએ ભારતમાં રહેતો હોય તેવો અને ફરિયાદોનું નિરાકરણ કરે તેવો અધિકારી, એક્ટની તમામ જોગવાઈનું પાલન કરાવે તેવો અધિકારી તેમજ કંપનીનો સંપર્ક કરી શકાય તેવો નોંધલ

અવિકારી નીમવો. આ ગ્રણેય અવિકારીઓ ભારતમાં જ રહેતા હોય તે કાયદેસર રીતે જરૂરી છે. કંપનીની ભારત ખાતેની ઓફિસનું સરનામું વેબસાઈટ તેમજ તેની મોબાઇલ એપમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવું અનિવાર્ય છે. વાંધાજનક માહિતી તાત્કાલિક ધોરણે હટાવી સરકારને મદદરૂપ થાય તે રીતે કાયદિય કરવા અંગે દિશાનિર્દ્દશ કરવામાં આવ્યો છે. આ કંપનીઓને મળેલી ફરિયાદોનું નિરાકરણ કરીને નિયમનું પાલન કરી પગલાં લીધાં હોય તે દર્શાવતો માસિક અહેવાલ પ્રકાશિત કરવો અનિવાર્ય છે. જે સંદેશા કે સામગ્રી ભયજનક કે વાંધાજનક હોય તેને મૂળભૂત લખનાર કે મોકલનાર કોણ છે તેના વિશે માહિતી આપવી પડશે. ગણ મહિનાની મુદ્દત રૂપમી મે, ૨૦૨૧ના રોજ પૂરી થઈ હતી.

આ વચ્ચગાળાની કંપનીઓમાં સંદેશાઓ માટે પ્લેટફોર્મ પૂરી પાડતી કંપનીઓ માટે એક નવો પ્રશ્ન ઉભો થયો. આવી કંપનીઓ પોતાની વિશ્વનીયતા વધે તે માટે સંદેશાઓ મોકલનાર અને મેળવનાર જ સંદેશાઓ વાંચી શકે તેવા સંદેશાના લખાણનું સંકેતીકરણ (Encryption) કરવામાં આવે છે જેથી અન્ય કોઈ વ્યક્તિ સંદેશા વાંચી ના શકે. આઈટી એક્ટના સેક્શન ૭૮ હેઠળ જે સંદેશાઓ વાંધાજનક કે ભયજનક જણાય તેવા સંદેશાઓ મોકલનાર મૂળભૂત વ્યક્તિ કોણ છે તેની જાણકારી વચ્ચગાળાની કંપનીઓએ આપવાની રહેશે. અહીં કંપનીઓ માટે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ઉપયોગકર્તામાં તેમની વિશ્વનીયતા જોખમાય છે. આ નિયમ અંગે વોટ્સએપ કંપનીએ પોતાનો વાંચો રજૂ કર્યો છે તેમ જ આ નિયમોના અમલ માટે વધારાનો સમય માંગ્યો છે. જોકે એક્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જે સામગ્રીમાં ભારતનું સાર્વભૌમત્વ કે સુરક્ષા તથા વિદેશો સાથેની મૈત્રી જોખમાય તેમ હોય, બળાત્કાર, ઉઘાડા જીતીય સંબંધોનાં દશ્યો કે નિરૂપણો હોય, બાળકો સાથેના અશ્લીલ સંબંધો હોય તેવી સામગ્રી માટે જ મૂળ મોકલનાર તેમ જ મેળવનાર અંગેની જાણકારી મેળવવામાં આવશે જેથી તેવી વ્યક્તિઓને પાંચ કે તેથી વધુ વર્ષ માટે જેલની સજ કરી શકાય. આ ઉપરાંત વચ્ચગાળાની કંપનીએ વાંધાજનક સામગ્રીને હટાવી લેતાં પહેલાં કે તેવી સામગ્રી જોવા પર પ્રતિબંધ મૂક્તાં પહેલાં તે સામગ્રી જે પણ ઉપયોગકર્તાએ મૂકી હોય તેણે તે માટેનાં કારણો દર્શાવી અગાઉથી જાણ કરવી પડશે.

ભારત સરકારે પોતાના આઈટી એક્ટમાં સુધારો કર્યો તે સામે સોશિયલ મીડિયા કંપનીઓએ વિરોધ કર્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે જો ભારત માટે તેમણે પોતાની કાર્યપદ્ધતિમાં સુધારો કરવો પડે તો બીજા દેશોની સરકાર પણ તેમને તેમની કાર્યપદ્ધતિમાં સુધારા-વધારા કરાવે અને તેને કારણે આવી વૈશ્વિક કંપનીઓની નીતિ તેમ જ કાર્યપદ્ધતિ જોખમાય.

ટ્રિવટર કંપની અને નવા આઈટી કાયદાના નિયમ ૨૦૨૧ :

ટ્રિવટર સિવાયની તમામ વચ્ચગાળાની કંપનીઓએ નવા આઈટી કાયદાના નિયમ ૨૦૨૧ની ઉપર દર્શાવેલી તમામ શરતોને અમલમાં મૂકી અથવા તો અમલ માટે સ્વીકારી છે. ટ્રિવટર પર ઝોટી, ચોકસાઈ વગરની કે ભયજનક સામગ્રી પ્રકાશિત થાય

તો શું તે માટે તેની સામે ગુનેગારીનો કેસ દાખલ કરીને કાયદાકીય પગલાં લઈ શકાય ? ગુનેગારીનો કેસ પોલીસ સ્ટેશનમાં જઈ એફઆઈઆરના સ્વરૂપે દાખલ કરી શકાય છે. તેના આધારે પોલીસ તે કંપનીની ઓફિસમાં જઈને જે તે કર્મચારી સામે પગલાં લઈ શકે છે. થોડા સમય પહેલાં ભાજપના પ્રવક્તા સંબિત પાત્રાએ તેમની ટ્રિવટમાં જણાવ્યું હતું કે કૉન્સેસ પાર્ટીએ ‘કોવિડ ટ્લુક્સીટ’ આપી છે. લોકોને વધારાની જાણકારી મળે તે માટે ટેગ આપવામાં આવતા હોય છે. આ ટ્રિવટને ટ્રિવટર કંપનીએ ચાલાકીથી રજૂ કરેલી ટ્રિવટ દર્શાવવા માટેનું ટેગ આપ્યું. આ સંદર્ભમાં ચોવીસમી મેના રોજ દિલ્હી પોલીસે ટ્રિવટરની ડેડ કવાર્ટર ઓફિસમાં જઈ સ્પષ્ટતા મેળવવા માટે ટ્રિવટર ઈન્જિનિયાના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર મનીષ મહેશ્વરીને નોટિસ આપી હતી. આ દર્શાવે છે કે ટ્રિવટર જેવી વૈશ્વિક કંપનીઓ સામે આવી બાબતોમાં પણ તપાસ કરી શકાય.

તાજેતરમાં ઉત્તરપ્રદેશના ગાજિયાબાદ જિલ્લાના લોની વિસ્તારની એક વૃદ્ધ વ્યક્તિની મારજૂડનો વીડિયો ટ્રિવટર પર મૂકવામાં આવ્યો હતો. સાતમી જૂને આ વૃદ્ધ અજાણી વ્યક્તિઓ સામે એફઆઈઆર દાખલ કરી. આ કેસ ડેઠણ પોલીસે ગ્રાન્ડ વ્યક્તિઓની ધરપકડ કરી. પોલીસે જણાવ્યું છે કે આ આખો મામલો અંગત અઘડાનું કારણ છે. લોની બોર્ડર પોલીસ સ્ટેશનના સબ-ઇન્સ્પેક્ટર નરેશ સિંહ ટ્રિવટર કંપની, પત્રકારો, ધ વાયર, કૉન્સેસના રાજકારણીઓ, તેમ જ લેખક સભા નકવી સામે એફઆઈઆર દાખલ કરી. તેમાં રમભાણો ફેલાવવાથી માંડીને કોમી લાગણીઓને ઉશ્કેરવા વગેરે જેવા સેક્શનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ગાજિયાબાદની પોલીસે જણાવ્યું છે કે પોલીસે આપેલી સ્પષ્ટતા પછી પણ ટ્રિવટ લખનારે ટ્રિવટ હટાવી નથી. તેમ જ ટ્રિવટર કંપનીએ પણ તેને હટાવવા માટે કોઈ પ્રયાસ કર્યો નથી. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ટ્રિવટનો આશય અશાંતિ ફેલાવવાનો તથા તણાવ ઊભો કરવાનો હતો. તથા ઉત્તરપ્રદેશમાં લધુમતીઓમાં ભય ઊભો કરવાનો હતો.

આઈટી મંત્રી રવિશંકર પ્રસાદે જણાવ્યું છે કે ટ્રિવટરે જાણીજોઈને કાયદાનું પાલન નથી કર્યું. આઈટી મંત્રાલયે જૂન પાંચના રોજ પોતાના પત્રમાં ટ્રિવટરને જણાવ્યું છે કે ટ્રિવટરને આઈટી કાયદા ડેઠણ વચ્ચે ગાળાની કંપનીઓને મળતી કાયદાકીય સુરક્ષાની જોગવાઈમાંથી બહાર મૂકવામાં આવશે. ટ્રિવટરે રવિશંકર પ્રસાદનું ટ્રિવટર એકાઉન્ટ થોડાક સમય માટે બંધ કર્યું હતું. ભારત સરકાર આવું કરી શકે કે કેમ તે અંગે કાયદાકીય નિષ્ણાતોના મત અલગ છે. પ્રશાંત સુગાથન નામના નિષ્ણાત માને છે કે ટ્રિવટર કંપની સામે દાવો માંડવામાં આવશે તો તેના માટે કાયદાકીય રક્ષણ અધરું છે. રિઝિટલ હક્કો માટે કાર્યરત દિલ્હી ખાતેની સંસ્થા ઈન્ટરનેટ ફાઉન્ડેશન માને છે કે ટ્રિવટર એ ખરા અર્થમાં વચ્ચે ગાળાની કંપની છે કે નહીં તે નક્કી કરવાનું કામ કોર્ટનું છે, ભારત સરકારનું નહીં. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે આવનાર સમયમાં ટ્રિવટર જેવી સોશિયલ મીડિયાની કંપની સામે સરકાર કે લોકો દ્વારા ગુનેગારીથી માંડીને કેવાં કેવાં કાયદાકીય પગલાં લેવામાં આવશે ? એ સ્પષ્ટ છે કે આવનાર દિવસોમાં વાણીસ્વાતંત્ર્યનો વિવાદ વધુ ઉગ્ર બનશે.

- સંજય ચોથરી

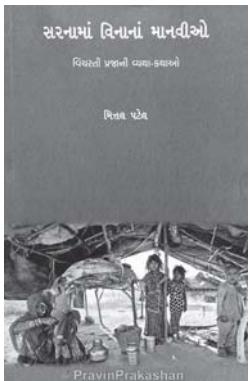

વંચિતોનાં આંચુની આરપાર

આપણી પ્રજાના મોટા સમૂહને અને તેમાંથી ખાસ કરીને આપણી નવી પેઢીને ગુજરાતના ગ્રામીણ જનજીવનની જીનપદ્ધતિઓમાં જે જાતિઓની મોટી ભૂમિકા રહી છે તેવા વાઈ, મદારી, નટ, બજારિયા, સરાણિયા, વણજારા, કંગસિયા, ડેર વગેરે જાતિઓનાં નામોની પણ કદાચ ખબર નથી, તો પછી બદલાયેલા સંજોગોમાં થયેલી તેમની અવદશ અને એમાંથી જન્મેલી વિષમતાઓ, વેદનાઓ અને વીતકો વિશે તો જાણકારી હોય જ ક્યાંથી? વળી શહેરોમાં આવી વસેલા શિક્ષિત લોકો મોટેભાગે આવી જાતિઓનાં પ્રદાન અને પ્રમાણ વિશે સાવ જ અજાણ હોય છે. સભાઓ, જાહેર વ્યાખ્યાનોમાં ને ક્યારેક તો શિક્ષણના વર્ગાંડમાં પણ ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે અને તેવી અનેક જાતિઓની જીવનશૈલીથી અને તેમના પરંપરાગત હુન્નર અને કૌશલ્યને વિશે ખાસ કશું જાણતા નથી. ગામેગામ ફરતા, રખડતા કે રખણતા આવા જનસમૂહને પાછળથી આપણે વિચરતી-વિમુક્ત જાતિના વ્યાવસાયિકો તરીકે ઓળખીએ છીએ. દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે આવી અનેક જાતિઓ જેમનું કોઈ નિશ્ચિત ઠામ-ઠેકાણું, ઘર કે ગામ નથી, તેવા ઉલ્લેખો હવે સરકારી ગેજેટો કે ચોપડાઓમાં જ પુરાઈ રહ્યા છે. વાસ્તવમાં તો આવા જનસમૂહો એમનું જીવનબળ અને એમની જીવનકળા સમાજને ઉપરોગી હોવા છતાં મોટે ભાગે અવગણના કે અવહેલના તથા ક્યારેક વિકાર કે નફરતનો શિકાર બનતા રહ્યા છે. પેટનો ખાડો પૂરવા માટેના તેમના પારિશ્રમ અને પ્રયત્નોને કહેવાતા સુધરેલા સમાજના શોષણનો ભોગ પણ બનવું પડે છે.

આવા વંચિતોના સમૂહની વચ્ચે આપણા અમદાવાદની ભણેલી-ગણેલી કિંતુ સંવેદનશીલ એક યુવતી મિતલ પટેલે વારસામાં મળેલી સુંવાળી જિંદગી અને શિક્ષણે આપેલી ઉજ્જવળ કારકિર્દીની શક્યતાઓને ઠોકરે ચડાવીને આવી વિચરતી - વિમુક્ત જાતિઓની વેદનાઓને આત્મસાત્ર કરવા, બની શકે તો ઓછી કરવા અને એય ના થઈ શકે તો કમ સે કમ એમના હમદર્દ બનવા ગુજરાતના દુર્ગમ અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં, કંઈક અંશે ઓછા નજરે ચેદેલા ને વણખેડાયેલા અજાણ્યા પ્રદેશોમાં આવી જાતિ વચ્ચે જઈને તેમની સાથે તેમના જેવા થઈને તથા તેમની જીવનશૈલીને અનુભવીને - તેમની પરંપરાગત આજની ઓળખ અને આધારની આરપાર જઈને અનાયાસે થઈ ગયેલા આ પુણ્યપ્રયાસને થોડાક પોતે ટપકાવી દીધેલા અને થોડાક પોતાનાં સ્મરણમાં સચ્ચવાયેલી સ્મરણનોંધોનો આધાર લઈને આપણને એક ઉત્તમ પુસ્તક આપ્યું છે, જેનું નામ છે 'સરનામાં વિનાનાં માનવીઓ'.

આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખાયેલા અને ચિત્તને હલબલાવી નાખતા પ્રસંગો, ઘટનાઓ અને ગુજરાતના આ સાચા 'લોકો' સાથેના થોડાક અનુભવો જોઈએ.

સરનામાં વિનાનાં માનતીઓ

વિચારણી પ્રકાશન વિનાનાં વિનાનાં

લિખાન પદ્મ

PravinPrakashan

એ દિવસે ભિતલને કોટવાળિયા પરિવારોના નિવાસસ્થાને પહોંચ્યવાનું હતું. ધૂળિયા અને સાંકડા રસ્તેથી લેખિકાને સામેથી લાકડીના ટેકે ચાલતા આવતા એક કાકા દૂરથી દેખાયા. એ નજીક આવ્યા ત્યારે લેખિકાએ એમના પેટ પર કસકસાવીને બાંધેલું કપું જોયું. આ નવાઈ પમાડે તેવું ચિત્ર હતું. થોડીક ઔપયારિકતાઓ પછી ભિતલબહેને પૂછી જ નાખ્યું, ‘કાકા, તમે પેટ પર આ કપું કેમ બાંધ્યું છે?’ નીચું માથું કરી થોડીક વાર ચૂપ રહી જાણે કે સંકોચ થતો હોય એવા ભાવ સાથે કાકા બોલ્યા, ‘બહેન, ભૂખ લાગે એની ખબર પડે નહીં ને એટલે !’

જવાબ સાંભળીને લેખિકાનું હદ્દ જાણે કે એક ધબકારો ચૂકી ગયું. ને એ પછી કાકા સાથે થયેલી લાંબી વાતોમાં આ કહેવતા અને આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં વહેરાતા શેરરી કામદારોની વીતક અને વથાઓની વાતો હૈયું હયમચાવી નાખે તેવી છે.

ભિતલબહેન કહે છે, ‘દિસેમ્બર મહિનાની કડકડતી ઠંડીમાં મોડી રાતના ઓલવાવાની તૈયારીમાં ટગટગતાં તાપકાંઓની દિશામાં જઈને જોયું તો ફાટેલી તૂટેલી ખાલી થઈ ગયેલી સિમેન્ટની કોથળીઓ પાથરી-ઓઢીને સવારની રાહ જોતા આ કહેવતા પડાવમાં કુતૂહલ, કરુણા અને ભયમિશ્રિત લાગડીઓ વચ્ચે મેં પણ રાત ખેંચી કાઢી. ખાવાના પણ સાંસા હોય એવા આ લોકોને ચાનો વૈભવ તો ક્યાંથી પોસાય? પણ પાયમાલીમાં પણ પ્રેમાળ આતિથની જયોતને ઝળહળતી રાખતા આ પડાવમાં સવારે ખાસ મારા માટે ગામમાંથી થોડીક ચાની ભૂકી અને ખાંડ લઈ આવી, ચૂલા પર ઉકાળેલી ચાથી આ લોકોએ મારી સવારને સક્રિય કરી.’ લેખિકા કહે છે, ‘જિંદગીમાં પહેલી વાર હેતની દૂધ વગરની ચા પીધી, મજા પડી ગઈ. કેવા છે આ લોકો! અને કેવી છે આ લોકોની પ્રેમાળ ગરીબાઈ !’

‘જ્યાં મા વેચાય છે.’ ટાઇસ ઓફ ઇન્ડિયાના પહેલા પાને છપાયેલા આ સમાચાર વાંચીને હું કંપી ઉઠેલી. એવી તે કેવી સ્થિતિ નિર્મિષ પામી કે માને પોતાનો દેહ વેચવા મજબૂર થતું પડ્યું હોય? જલદી પચે નહિ તેવી વાત છે. પણ વધારે તપાસ કરતાં બનાસકાંઠાના થરાદ તાલુકાના બૂઢણાપુર ગામમાં સરાણિયા પરિવારની બહેન-દીકરીઓની રૂપાળી કાયાનાં હાટ મંડાય છે. ઘરના પુરુષો - ભાઈ, પિતા, કાકા કે મામા ગોઠવે છે.

એવું જ થરાદથી ચૌદ-પંદર કિલોમીટરના અંતરે આવેલા વાડિયા ગામની કથા તો લખતાં પણ શરમ આવે છે. જ્યાં એકસાથે ઘણાં છાપરાં ને એકાઉ બે પતરાંથી ઢાંકેલા ઘરમાં જુવાન છોકરાઓ પોતાના પરિવારની દીકરીની દલાલી કરે છે.

દિવસના અજવાળામાં આ લોકોને ખુલારનારા, રાતના એમનાં જ ઘરોની રોનક બનતા હોય છે.

સાચું કહું તો આવાં ગામોની અને આવા લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના આશય સાથે હું નહોતી પહોંચી પણ આ વિચરતી જાતિઓનાં પરંપરાગત કૌશલ્યો અને

વ्यवसायो પરી ભાંગતાં સજાયેલી મજબૂરીએ કદાચ તેમને આવાં કામો તરફ જવા મજબૂર કર્યા હશે.

મિતલ પટેલ લખે છે કે જાણો-અજાણો આ અધિત વ્યવહારોમાં ખૂંપેલી બહેન-દીકરીઓને મુક્ત કરવા મારાથી કમર કસાઈ ગઈ ને પણી જે થયું તે જાણવા માટે તો પુસ્તક વાંચ્યું જ રહ્યું.

આજે તો બહેન મિતલ પટેલ ‘વિચરતા સમુદ્ધાય સમર્થન મંચ’ના માધ્યમથી આ સરનામાં વગરના માનવીઓને પગભર કરવા, ખુમારીપૂર્વક જીવતા કરવા ને સૌથી વધારે તો તેમને પણ સરનામાવાળા માનવીઓના મોભા સુધી પહોંચાડવા અથાગ પ્રયાસો કરી રહ્યાં છે.

આ પુસ્તકના વિષયવસ્તુને, પોતાના જાતઅનુભવોને અને વેદનાની અનુભૂતિને મિતલ પટેલે સર્જકતાના કોઈ પણ ભાર વગરની સહજ, સરળ વાતચીતની શૈલીમાં આલેખીને વાચક સાથે સહજ અનુસંધાન સાધવામાં સફળતા મેળવી છે. નદીના જળની સાહજિક ગતિથી વાત, વિચાર કે ઘટનાને વ્યક્ત કરવાની તેમની ત્રેવડ કોઈ પણ લેખિકા કરતાં ઉત્તરતી ન હોવા છતાં હું તેમના માટે લેખિકા શબ્દને બદલે ‘સંવેદિકા’ શબ્દવિશેષજ્ઞ વાપરવાનું પસંદ કરીશ.

બહેન મિતલ પટેલની આ સંવેદના-યાત્રામાં અને પછીથી શરૂ થયેલ સેવાયાત્રામાં તેમનું એક બળ બની રહેલા ગુજરાતના જાણીતા અને માનીતા કવિશ્રી માધવ રામાનુજે ‘વેદનાની અનુભૂતિના હસ્તાક્ષર’ નામની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં મિતલ પટેલના આ સ્ત્રીઆથને (પુરુષાર્થ લખવું ઠીક નથી લાગતું) બિરદાવતા પુસ્તકમાં આવનારા પ્રસંગો, પ્રવાસો, સંવેદનાઓ અને સંદર્ભોનો સંકેત આપીને આપણા ચિત્ત અને ચેતનાને ગુજરાતના સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાના માનવીય પ્રદેશમાં આંટો મારવાની સંવેદનાથી સજજ કર્યા છે.

નવજીવન પ્રકાશન દ્વારા ૨૦૨૦ના ઓગસ્ટમાં પ્રથમ આવૃત્તિ અને એ જ વર્ષે ઓક્ટોબરમાં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે.

અત્યમાં, કવિશ્રી માધવ રામાનુજ કહે છે તેમ વંચિતોના અજ્ઞાઝ્યા પ્રદેશમાં લઈ જતું આ પુસ્તક આપણને આપણાં આંસુઓ પાસે લઈ જાય છે અને વંચિતોના અસબાબ અને આંસુઓની આરપાર હોવા અને જવા મજબૂર કરે છે.

— જસુભાઈ કવિ

(૨૫માપાનાનુંચાલુ)

સાંભળીને બીજા મિત્રે કહ્યું, ‘તેનું કારણ એ છે કે આપણે હંમેશાં એકબીજાને પ્રોત્સાહિત કર્યા છે. આપણે ક્યારેય કોઈને નબળા પડવા દીધા નથી. ક્યારેય કોઈને ઉતારી પાડ્યા નથી. ક્યારેય કોઈની ભૂલ શોધી નથી. ઊલઢું, કોઈ જરાયે હતાશ થયું હોય તો એને પ્રોત્સાહન આખ્યું છે. આપણને બધાંને ઘણી વખત કોઈક આધાર જોઈતો હોય છે. આધાર મેળવતાં પહેલાં એટલું ચેક કરી લેવાનું કે એ બટકણો નથી ને? ક્ષમતા અને શક્તિ કેળવવી પડતી હોય છે, બીજાની સલાહ લો કે ન લો, પોતાની જાત ઉપર શ્રેષ્ઠ રાખજો. જે જાત ઉપર શ્રેષ્ઠ ગુમાવે છે એના હાથ ખાલી જ રહે છે !

જત પર શક્ષા ગુમાવે, તેનો હાથ ખાલી રહે !

આપણા બધાની જિંદગીમાં ક્યારેક એવો સમય આવતો હોય છે, જ્યારે આપણને આપણા નિર્ણયો સામે જ સવાલ થાય. અવફવ અને અસમંજસની સ્થિતિ ક્યારેક તો પેદા થવાની જ છે. હું જે કરું હું એ બરાબર છે ને ? હું સાચા માર્ગ પર હું ને ? મારું પગલું ખોટું કે ઉતાવળિયું નથી ને ? કોઈ મહત્વનો નિર્ણય કરતી વખતે આપણે ઘણું બધું દાવ પર લગાવતાં હોઈએ છીએ. ક્યારેક કારકિર્દનો સવાલ હોય છે, તો ક્યારેક મોરી મૂડીનો પ્રશ્ન હોય છે. આવા સમયે આપણે આપણી નજીકની વ્યક્તિના સહારે જઈએ છીએ. આપણને સંમતિ જોઈતી હોય છે. આપણા નિર્ણયનું સમર્થન જોઈતું હોય છે. આવા સમયે આપણે કોની સલાહ લઈએ છીએ, કોનું માર્ગદર્શન મેળવીએ છીએ, કોને પૂછીએ છીએ એ મહત્વનું બની જાય છે.

દુનિયામાં બે પ્રકારના લોકો હોય છે. એક, જેને દરેક વાતમાં શંકા જાય છે. તેઓને દરેક વાતમાં ખરાબ વિચાર પહેલો આવે છે. બીજા પ્રકારના લોકો દાવ જેલી લેવામાં માને છે. થઈ થઈને શું થઈ જવાનું છે ? જિંદગી થોડી હારી જવાના છીએ ? જોખમ લીધા વગર કોઈ સફળ થયું નથી ! એક યુવાન નવો બિઝનેસ શરૂ કરવા જઈ રહ્યો હતો. તેણે એક વડીલની સલાહ લીધી. વરીલે કહ્યું કે, ‘થિંક ઓફ ધ વર્સ્ટ. ખરાબમાં ખરાબ શું થવાનું છે ? એનો અર્થ જરાયે એવો નથી કે, બધું ખરાબ થવાનું છે. માણસે એ પણ વિચારનું જોઈએ કે, સારામાં સારું શું થવાનું છે ?’

એક માછીમાર હતો. તેના દીકરાને એક દિવસ તેણે કહ્યું કે, ‘તું મારી સાથે માછીમારી કરવા બહુ આવ્યો. હવે તારે તારી રીતે માછીમારી કરવા જવાનું છે.’ હોકરાને ડર લાગતો હતો. એ હોડીને દરિયામાં ઝુકાવી જ શકતો નહોતો. પિતાએ પૂછ્યું, ‘શેનો ડર લાગે છે ?’ દીકરાએ કહ્યું, ‘જ્ઞાન ફેંક્યા પછી માછલીઓ નહીં પકડાય તો ?’ પિતાએ કહ્યું, ‘શા માટે નહીં પકડાય ? પકડાશે જ ! તારી જત પર ભરોસો રાખ ! આમ છતાં જો ન પકડાય તો બીજા દિવસે ફરી વખત પ્રયત્ન કરજે.’ દીકરાએ બીજો ભય વ્યક્ત કર્યો, ‘હોડી ઊંઘી વળી જશે તો ?’ પિતાએ કહ્યું, ‘તો તરીને કાંઠે આવી જજે. એક વાત યાદ રાખ, જ્યાં સુધી તું દરિયામાં ઝુકાવીશ નહીં, ત્યાં સુધી કંઈ હાથ લાગવાનું નથી એ નક્કી છે. હવે થોડુક જુદી રીતે પણ વિચાર ! માછલીઓ મળવાની જ છે, હોડી દૂબવાની જ નથી, મને સફળતા મળવાની જ છે. એવો વિચાર કર કે, મારા પિતા કરતાં પણ વધુ માછલીઓ પકડીશ. દરિયો એને જ કંઈક આપે છે, જે એની સાથે બાથ ભિડે છે. મ્રકૃતિ એને મદદ કરે જ છે, જેનામાં કંઈક કરી છૂટવાની તમના હોય છે.’

આપણે કોઈની સલાહ લીધી હોય કે ન લીધી હોય, છેલ્લે તો જે પરિણામ આવે એના માટે આપણે જ જવાબદાર હોઈએ છીએ. એક યુવાન પોતાના સાહસમાં નિષ્ફળ ગયો. તેનાથી પોતાની નિષ્ફળતા સહન ન થઈ. માણસ નિષ્ફળ જાય એટલે દોષનો

ટોપલો ઢોળવા માટે એ કોઈ માણસને જ શોધતો હોય છે. આ યુવાને પણ એવું જ કર્યું. તેણે કહ્યું, ‘મારા સલાહકારો જ ખોટા હતા. બધાએ મને ઊંઘા રવાડે ચડાવ્યો. સાચી સલાહ જ ન આપી.’

આ વાત સાંભળીને એક સ્વજને તેને કહ્યું કે, ‘માત્ર કોઈની સલાહ લેવી એ પૂરતું નથી. કોની સલાહ માનવી, કોની સલાહ અવગાણવી, એ પણ આપણે નક્કી કરવાનું હોય છે.’ દરેક માણસ પોતાની વિચારક્ષમતા અને સમજાણશક્તિના આધારે સલાહ આપતો હોય છે. એ એની જગ્યાએ કદાચ સાચો પણ હોય છે, આપણે એ નક્કી કરવાનું હોય છે કે, આપણે એની જગ્યાએ જવું છે કે આપણે આપણી જગ્યાએ રહેવું છે ?

એક યુવાન પોતાના વ્યવસાયમાં સફળ થયો. તેને એક વખત સફળતાનું કારણ પૂછવામાં આવ્યું. તેણે કહ્યું કે, ‘બિજનેસ શરૂ કરતાં પહેલાં મેં ઘણા લોકોની સલાહ લીધી હતી. છેલ્લે મેં કોઈની સલાહ માની નહોની અને મને જે યોગ્ય, વાજબી અને કરવા જેવું લાગ્યું એ જ મેં કર્યું.’ જિંદગીના અમુક તબક્કે આપણે નક્કી કરવું પડતું હોય છે કે, કોઈએ ચીથિલા રસ્તે ચાલવું છે ? કોઈએ બનાવેલા માર્ગ આગળ વધતું છે ? કે પછી આપણે કોઈ નવો રસ્તો તૈયાર કરવો છે ? લોકોને તૈયાર રસ્તે જવું વધું ફાવતું હોય છે, કારણ કે એ બહુ આસાન હોય છે. પોતાની કેરી પોતે જ કંડારીને આગળ વધવાનું કામ થોડુંક અઘસું હશે, પણ નોંધ તો નવા ચીલા ચાતરનારની જ લેવાતી હોય છે.

આપણી સફળતા અને નિષ્ફળતાનો આધાર એના પર પણ રહે છે કે, આપણે કેવા લોકો વચ્ચે રહીએ છીએ ? આપણું ગ્રૂપ કેવું છે ? આપણી નજીક જે લોકો છે એ કેવું વિચારે છે ? છોડને ઉગવા માટે પ્રકાશની જરૂર પડે છે. પાંજરાની અંદર હોઈએ તો પાંખો ગમે એટલી મજબૂત હોય તોપણ કંઈ ફર પડતો નથી. આપણે એવા ઘણા લોકોને જોયા હોય છે, જે વાતો ઊંચી ઊંચી કરતા હોય છે, પણ કોઈ કામ શરૂ જ નથી કરતા. એક છોકરીએ નવું કામ કર્યું. થોડુંક આગળ વધ્યું અને કામ પાર પડી જશે એવો વિશ્વાસ બેઠો ત્યારે એણે પોતાના ફેન્ડસને બધી વાત કરી. એક મિત્રએ કહ્યું, ‘તેં તો ખબર પણ ન પડવા દીધી ?’ આ વાત સાંભળીને છોકરીએ કહ્યું, ‘તો શું હું ઢંઢેરો પીછે ?’ મને વિચાર આવ્યો, મેં અમલમાં મૂક્યો, એવું લાગ્યું કે થઈ શકશે, પછી બધાને વાત કરી. પહેલાં મને તો આત્મવિશ્વાસ આવી જાય કે હું કરી શકીશ, પછી બધાને વાત કરું.’ બીજા એક મિત્ર કહ્યું, ‘તેં સારું કર્યું કે કોઈને પૂછ્યું નહીં. મને પૂછ્યું હોત તો કદાચ મેં ના પાડી હોત કે આવા કામમાં સમય અને શક્તિ ન વેડફાય ! તેં સારું કર્યું છે. તારામાં ગજબની હિંમત છે, તારું કામ ચાલુ રાખજે !’

આપણા વિકાસ માટે આપણી આજુબાજુના લોકો પર પણ નજર રાખવી પડતી હોય છે. એ આપણને નાહિંમત નથી કરતાં ને ? ઘણી વખત આપણી નજીકના લોકો બોલે નહીં, તોપણ એની અસર આપણામાં આવતી હોય છે. વ્યક્તિના વાઈબ્સ પણ અસર કરે છે. પાંચ યુવાનોનું એક ગ્રૂપ હતું. અમુક વર્ષો પછી પાંચેય ભેગા થયા. બધાએ પોતપોતાની વાત કરી. છેલ્લે એક મિત્ર કહ્યું કે, ‘આપણા બધા માટે સૌથી વધુ ખુશીની વાત એ છે કે, આપણે બધા આપણા ક્ષેત્રમાં ટોપ પર છીએ.’ આ વાત

(અનુસંધાન રઉમા પાને)

ધૈનિક મહામારી સંદર્ભે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ

કોરોનાકાળ દરમિયાન આપણાને સહુને ટેક્નોલોજી ઘડી મદદરૂપ પુરવાર થઈ. ‘ઓનલાઈન’ શબ્દ દરેકને હોઠે ચારી ગયો છે. નેટવર્ક ટેક્નોલોજીને કારણે ઘરમાં જ રહીને આપણે આપણી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી એ વાતના આપણે સૌ સાક્ષી છીએ, તેથી તેના વિશે વિસ્તારથી વાત કરવાની જરૂર જણાતી નથી. આ દરમિયાન આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) ટેક્નોલોજીએ પણ પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. AI વિશે ટૂંકમાં કહેવું હોય તો આ ટેક્નોલોજીમાં મશીન માનવીની જેમ કામ કરે છે, નિર્ણય લે છે. મશીન શીખે પણ છે. માનવીનો શીખવાનો ગુણધર્મ વિપુલ માહિતીને આધારે જ વિકસે છે, તેવી જ રીતે મશીન પણ વિપુલ માહિતીને (ડિટા) આધારે જ શીખે છે. મશીનના ગઢન શિક્ષણ (Deep Learning) માટે પણ અતિ વિપુલ ડેટાનો ભંડાર જોઈએ. છેલ્લા સાતેક દાયકાથી AI ટેક્નોલોજી વિકસાવવાના વિજ્ઞાનીઓના સતત પ્રયાસ છતાં હજુ પણ આદર્શ અને પૂર્ણ કહી શકાય તેવી AI ટેક્નોલોજી વિકસી નથી. અત્યારે તો આપણે આંશિક AI ટેક્નોલોજીથી ચલાવી લેવું પડશે. ૨૦૧૮માં નવા કોરોના વાઈરસનો ઉદ્ભબ થયો ત્યારે તેના વિશે આપણી પાસે કોઈ જ ડેટા ન હતો. તેના ફેલાવાની રીત કે તેનાથી થતા રોગ અંગે પણ આપણે અજ્ઞાત હતા. આમ ઓછા ડેટાથી આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ આલગોરિધમ વિકસાવી તો શકાય પણ તે કદાચ અસરદાર ન રહે. મહામારીની શરૂઆતમાં ‘આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ’ બહુ ઉપયોગી ન લાગી. આ સમયે ટેક્નોલોજી માટે આશીર્વાદરૂપ અને માનવજ્ઞત માટે અભિશાપરૂપ ઘટના બની. નવીન કોરોના સંકમણાથી ફાટી નીકળેલો રોગચાળો કોવિડ-૧૯ ખૂબ ઝડપથી આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ ગયો. પરિણામે કોરોના અને કોવિડ-૧૯ અંગેના ડેટામાં ઉત્તરોત્તર વધારો થવા લાગ્યો. ઇન્ટરનેટ ટેક્નોલોજીના પ્રતાપે વિવિધ દેશો વચ્ચે આ ડેટાનો વિનિમય સરળ - બન્યો - થવા લાગ્યો. તેને કારણે ‘આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ’ આધારિત આલગોરિધમ વધુ ને વધુ અસરદાર બનવા લાગ્યા. એક વાત જાણી લઈએ કે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સંદર્ભે મશીન એટલે સુપર કમ્પ્યુટર, કમ્પ્યુટર કે પછી મોબાઇલ રૂપી કમ્પ્યુટર જ મહદેશે અભિપ્રેત હોય છે.

છેલ્લા બે દાયક દરમિયાન વારંવાર પુષ્ટ પ્રમાણમાં ફેલાતા રોગચાળા વખતે પણ આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ ટેક્નોલોજી સહાયભૂત થઈ હતી. કોવિડ-૧૯ વખતે પણ આ આધુનિક ટેક્નોલોજી મદદરૂપ થઈ શકે - થઈ છે. વૈશ્વિક મહામારીના વિવિધ તબક્કા AI ટેક્નોલોજીનો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કોવિડ-૧૯ રોગચાળા વિવિધ તબક્કાને કંઈક આ પ્રમાણે ઓળખી શકાય; રોગપ્રસ્ત નાના વિસ્તારની (cluster - જૂમબુનુ) ઓળખ, સંક્રમિત વાક્તિની દેખરેખ રાખવી,

ભવિષ્યના ફેલાવા અંગે આગાહી કરવી, દર્દીના મુત્સુ અંગેના જોખમનું અનુમાન, કોવિડ-૧૯નું નિદાન, સાધનસામગ્રીના યોગ્ય વિતરણ દ્વારા મહામારીનું પ્રબંધન, કર્માંઓનું પ્રશિક્ષણ, વ્યવસ્થિત નોંધણી રાખવી, રોગની ચાલ ઓળખી તેના વલણનું અનુમાન કરવું, CT સ્કેન ફોટાનું વિશ્લેષણ કરી રોગનું નિદાન કરવું, રસી વિકસાવવી અને સર્વવ્યાપી રસીકરણ કરવું.

સોશિયલ મીડિયા સાઈટ, ફોન કોલ્સ, સમાચાર સાઈટમાંથી માહિતી જુદી તારવીને વાઈરસના ફેલાવા અંગે અગાઉથી ચેતવણી આપવામાં આવે છે. સંવેદનશીલ વિસ્તાર અંગે માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. અહીં એક ઉદાહરણ જોઈએ તો WHOએ ડિસેમ્બર-૧૯માં કોવિડ-૧૯નો વિસ્ફોટ જાહેર કર્યો તેના નવ હિવસ પહેલાં કેનેડાના BlueDot સ્ટાર્ટઅપે મશીન લર્નિંગનો ઉપયોગ કરી ચીનના વુહાન શહેરના બજારની આસપાસ અસાધારણ ન્યુમોનિયા ફાટી નીકળ્યો હોવાના સમાચાર આપ્યા હતા જેને આપણે પછીથી કોવિડ-૧૯ નામ આપ્યું. આમ AI ટેકનોલોજીને આધારે કોવિડ-૧૯ ફાટી નીકળવાની ભૌતિક અને ભૌગોલિક સ્થાનની આગાહી થઈ શકી હતી. ૨૦૦૬થી HealthMap સાર્વજનિક રૂપે સ્વાસ્થ્ય અંગેના ડેટા એકત્ર કરે છે. આ માહિતીનો ઉપયોગ વિશ્વમાં મુક્ત રીતે કરવામાં આવે છે. AI ટેકનોલોજી દ્વારા મહામારીના વિસ્ફોટની આગાહી અને તેના પર દેખરેખ રાખવા માટે આ ડેટા અગત્યની ભૂમિકા બજવે છે. સ્વસ્થ વ્યક્તિને કોરોના સંકમણના ભય અંગે સાવચેત કરતી ‘આરોગ્ય સેતુ’ મોબાઇલ એપ્લિકેશનથી તો આપણે સૌ વાકેફ છીએ. દરેક વ્યક્તિ પોતાની નૈતિક જવાબદારી સમજ આ એપ્લિકેશનને ડેટાથી સમૃદ્ધ બનાવે તો જ આપણને ધાર્યું પરિણામ મળે. જો ઉધરસના અવાજ પરથી કોરોનાસંકમણની સંભાવના ઓળખી એપ્લિકેશન આપમેળે જ ડેટા ઉમેરી દે તો ! અલબત્ત, આ માટે પણ લોકોના સહકારની જરૂર તો રહે જ છે. કોવિડ-૧૯ના પ્રારંભિક નિદાન માટે AIના આધારે મોબાઇલ એપ્લિકેશન (AI4COVID-19) વિકસાવવામાં આવી છે. અલબત્ત, ચોક્કસ નિદાન તો પેથોલોજિકલ પરીક્ષણ દ્વારા જ થાય. કોરોના સંકમણ પછી જ્યારે દર્દી ઘરે કે પછી હોસ્પિટલમાં સારવાર લઈ રહ્યો હોય ત્યારે તેનો સંપર્ક બીજા લોકોએ ટાળવો જોઈએ. આ સંજોગોમાં દૂરથી તેના સ્વાસ્થ્યની દેખરેખ માટે AI ઉપયોગી થાય છે. દર્દીનાં મહત્વનાં લક્ષણો જેવાં કે પ્રાણવાયુની માત્રા, તાપમાન, શાસોચ્છવાસની ગતિ વગેરે મશીન માપી તો લે પણ તેને આધારે દર્દીના ઈલાજમાં જરૂરી ફેરફાર AI સૂચ્યે છે. તે દર્દીને ઓક્સિજન આપવાનું કે વેન્ટિલેટર આધારિત શ્વસન અંગે પણ તત્કાલ સૂચ્યન દૂરથી ઈલાજ કરતા ડોક્ટરને મોકલી આપે છે. આમ AI દર્દીનો ઈલાજ નક્કી કરવા માટે મહત્વની ભૂમિકા બજવે છે. દર્દીને સમયસર યોગ્ય ઈલાજ મળતાં કોવિડ-૧૯ને હરાવવાનું શક્ય બને છે. મર્યાદિત ઓક્સિજનનો જથ્થો અને વેન્ટિલેટરની ઉપલબ્ધતા યોગ્ય દર્દીને તે પહોંચે તેનું પ્રબંધન આ વિકારણ મહામારીમાં ખૂબ જ કાઢું પડે છે. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં હજારો દર્દીઓ દૂર દૂરની હોસ્પિટલોમાં પથરાયેલા હોય છે. તેમાંના કેટલાકનું જ સ્વાસ્થ્ય અતિ ગંભીર હોવાથી ખાસ પ્રકારની સારવારની જરૂર

પડે છે. સતત બદલાતી જતી દર્દની સંખ્યા તથા બદલાતી જતી ખાસ સારવારની અગ્રિમતા વચ્ચે પણ AI ખૂબ ઝડપથી યોગ્ય દર્દને જરૂરી સારવાર અને તેને લગતી સાધનસામગ્રી સૂચવે છે. વળી તેને જરૂરી સામગ્રી કેવી રીતે પહોંચાડવી તેનો ઉપાય અને માર્ગ પણ AI ટેક્નોલોજી જણાવે છે.

સીટી સ્કેન (CT Scan) અને એક્સ-રે ફોટોઓનું પૃથક્કરણ કરી અહેવાલ આપવામાં તો AIએ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. આ અહેવાલ ઉપલબ્ધ સંદર્ભ માહિતીને આધારે જ અપાતો હોય છે. ન્યુમોનિયા, ક્ષય જેવા શ્વસનતંત્રના વિવિધ રોગોના એક્સ-રે ફોટોઓ પણ અલગ અલગ હોય છે. આ હિસાબે પૂર્તી સંદર્ભ માહિતીને આધારે કોવિડ-૧૯નું સંક્રમણ પણ સીટી સ્કેન કે એક્સ-રે ફોટોમાં ઓળખી શકાય છે. આ માટે કોવિડ-૧૯ સંક્રમિત હજારો ફોટો જોઈએ. આ માટે હેલ્પમેપ ઉપરાંત યુ.કે.ની નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ હેલ્પ મદદે આવે છે. હજારો સંદર્ભ ફોટો દ્વારા AI અને ગહન શિક્ષણ વડે કોવિડ-૧૯નું સચોટ, ત્વરિત અને સમયસર નિદાન થાય છે. અહીં IISc - બેંગાલુરુની ARTPARK (AI & Robotics Technology Park), ભારત સરકારનો ટેક્નોલોજી વિભાગ અને બેંગાલુરુની હેલ્પટેક સ્ટાર્ટઅપ 'નિરામયી'એ સંયુક્ત રીતે વિકસાવેલા AI પ્લેટફોર્મ Xraysetuનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો. આ પ્લેટફોર્મ આપણા દેશની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને વિકસાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત લોહીના નમૂનાનું પૃથક્કરણ કરી AIની મદદથી કોવિડ-૧૯ના નિદાનની પદ્ધતિ પણ વિકસોન્સુખ છે. તેનાથી ભવિષ્યમાં કદાચ RT-PCR પરીક્ષણ કરાવવાની જરૂર જ નહીં રહે.

કોરોના સંક્રમિત દર્દના એકલવાસ દરમિયાન તેની એકલતાને દૂર કરવા AI આધારિત ચેટબોટ મદદે આવે છે. ચેટબોટ તેની પાસે ઉપલબ્ધ માહિતીને આધારે દર્દી સાથે વાતો કરે છે - મનોરંજન પૂરું પાડે છે. ચેટબોટને જે માહિતીની જરૂર હોય તે દર્દની વાતોથી ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી મેળવી લે છે. આમ તે એક મિત્રની કે પછી કુંભીજનની ગરજ સારે છે.

આ પહેલાં ક્યારેય માનવજીતે ન અનુભવી હોય તેવી દોડ આ વખતે આવી છે. પછી તે ભલે રસી (વોક્સિન) વિકસાવવાની હોય, રસી ઉત્પાદન કે રસીકરણની હોય, ઓક્સિજન અને આવશ્યક દવાઓના પ્રબંધનની હોય...આવાં અનેક ક્ષેત્રે માનવી સતત દોડી રહ્યો છે - કોરોના સંક્રમણ સામે હરીફાઈ કરી રહ્યો છે. આ દોડના કેટલાક પડાવોની વાત આપણે કરી. આ સિવાય પણ નાનામોટા પડાવો છે. દરેક પડાવે ટેક્નોલોજી અને ખાસ કરીને AI ટેક્નોલોજીએ ચિંતિત માનવજીતને સંખ્યારો પૂરો પાડ્યો છે. આ માટે જરૂરી સાચી માહિતી પૂરી પાડીને AI ટેક્નોલોજીના હાથ મજબૂત કરવાની જવાબદારી આપણી છે. રખે ને ખોટી કે આભાસી માહિતી આપીને કે પછી સમૂળગી માહિતી ન જ આપીને AI ટેક્નોલોજીને બદનામ કરવાનું કાવતસું કરી આપણે આપણા પગ પર કુહાડો નહીં જ મારીએ, તેવી શ્રદ્ધા છે.

- ચિંતન ભહુ

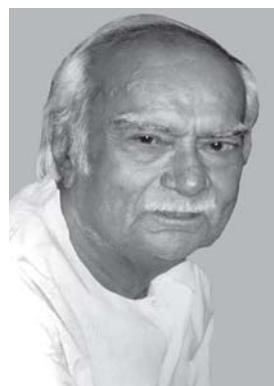

બહુઆચારી કલાકાર

૧૮ જુલાઈ, ૧૯૨૮માં જન્મેલા નરેનભાઈ તેમનાં દસ ભાઈ-બહેનોમાં ત્રીજી હતા. નાનપણમાં તેને સૌ બટુક કહી બોલાવતા. તોફાની અને નટખટ એવા આ બાળક નરેનને નિશાળે જવું સહેજે ન ગમે. ગણિત તો જરાય ફાવે નહીં. પિતા માણિશંકરભાઈ કલાગુરુ રવિશંકર રાવળના ખાસ મિત્ર અને પાડોશી પણ ખરા. પિતાના કારણે રવિશંકર રાવળને ત્યાં બટુક-નરેન દિવસ આખો બે ઘર વચ્ચે હડિયાપવી કર્યા કરતો. રવિભાઈને પણ તેમના નાના-મોટા કામમાં મદદ કરતો. રવિભાઈ ચિત્રકામ કરતા હોય ત્યારે એ ચૂપચાપ બાજુમાં બેસી જતો અને જોયા કરતો. કામ પૂરું થાય ત્યારે બધી નાની-મોટી પીંછી લઈને સાફ કરી આપતો. રવિભાઈને પણ એ ગમી ગયો હતો. રવિભાઈ ક્યાંય પણ જાય, તો સાથે એ હોય જ !

માંડ માંડ શાળાએ જવું પડતું. છેવટે મેટ્રિક સુધી પહોંચતાં ભાજાનાર ને ભણાવનાર બંને થાકી ગયા એટલે પિતાએ તેમને રવિભાઈની ચિત્રશાળામાં દાખલ કર્યા. બટુકને માટે ચિત્રકળા એ કૌતુક રહ્યું ન હતું. કલાગુરુના પગ પાસે બેસીને ચિત્રકળા ગમવા લાગી હતી. ચિત્રશાળામાં તેમને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. વળી જેની સાથે જીવન માણવાનું છે એ બાલિકા, જે આ ચિત્રશાળાની વિદ્યાર્થીની હતી તેનું સખ્ય પણ મળ્યું ! વિવિધ રંગના સહવાસથી જીવનમાં પણ રંગત ભળી.

રાજ-રઝવાડાં માટે રવિભાઈની પાસે ખૂબ ચિત્રકામ કરવાનું આવતું. રઝવાડાંઓ સાથે એમને આત્મીયતાભર્યા સંબંધો હતા. એક વખત રાજ્યપીપળા સ્ટેટના રાજીવીને ત્યાં લગ્નમસંગે રવિભાઈ મહેમાન બન્યા હતા. બટુક પણ સાથે હતો. ઊંચા મહેલ જેવા ભવ્ય આવાસમાં ઉપરના માળે તેમનો ઉતારો હતો. વાતો કરતાં કરતાં બટુકના હોંકારા બંધ થયા, એ ઘસઘસાટ ઊંચી ગયો હતો. અદ્ધી રાત થઈ હશે, રવિભાઈએ હળવેથી બટુકને જગાડ્યો. બેન્ડવાળાંના અવાજથી, અનેક પેટ્રોમેક્સના અજવાળાથી અને રઝવાડાની બહેનો ઊંચા સ્વરે લગ્નગીતો ગાતી હતી, તેના અવાજથી બટુક તો આંખો ચોપતો રહી ગયો ! ઊંચી અટારીએથી ઊંચા થઈને વરઘોડો બતાવતાં રવિભાઈએ બટુકને પકડી રાખ્યો હતો. સવારે બટુકને પીંછી, રંગ, ફોર્ઝિંગપેપર આપી

કલાકાર સી. નરેન

કહ્યું : ‘રાત્રે આવાસની ઉપરના માળેથી જે દશ્ય તેં જોયું તેવું જ રાજવી પરિવારના વરધોડાનું ચિત્ર બનાવ.’ રાત્રે ચિત્ર બનાવવાનો ઈશારો જરા જેટલો પણ કર્યો ન હતો. આવા ગુરુ મળ્યા અને શિસ્તબદ્ધ ઘડતર થવાથી બટુક - નરેનભાઈ કિશોર વયે કળામાં પારંગત થયા.

ચિત્રશાળામાં અભ્યાસ કરી, પ્રેમાળ શુરુ પાસેથી રજા લઈ હવે મુંબઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઓવ્ટ આર્ટ્સમાં જઈ અભ્યાસ કરવાની નરેનભાઈની ઈચ્છાને રવિભાઈએ પ્રોત્સાહન આપ્યું. પિતા મણિભાઈએ તેમને મુંબઈ મોકલ્યા. એમણે ત્યાં પ્રેવેશની પરીક્ષા આપી. ચિત્રશાળામાંથી ભણેલ શિક્ષણ અને પોતાનામાં રહેલા કળા-કૌશલથી એટલું સુંદર પરિણામ આવ્યું કે તેમને સર જે. જે. સ્કૂલ ઓવ્ટ આર્ટ્સમાં સીધો ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ મળ્યો. આમ પાંચ વર્ષનો કોર્સ તેમણે ત્રણ વર્ષમાં પૂરો કર્યો.

પોતાનો બ્રાબ્લાશ પરિવાર અને ચિત્રશાળામાં જેની સાથે દોસ્તી થઈ હતી એ બાલિકા - ચંદ્રિકાબહેનનો જૈન પરિવાર બંનેની યુતિ થવા દેવામાં અસહમત હતો. વિરોધની ઉપરવટ થઈને બંને મુંબઈમાં આર્યસમાજ વિધિથી લગ્નગ્રંથિથી બંધાયાં. અભ્યાસ પછીના દિવસો સંસારમાં સ્થાયી થવાના હતા. સમય કપરો હતો, સંઘર્ષના દિવસો હતા. સન ૧૯૫૨માં મુંબઈ છોડી અમદાવાદ આવ્યા અને નરેનભાઈએ કોમર્શિયલ આર્ટિસ્ટ તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરી.

ધૂટાં ધૂટાં કામ મળવા લાગ્યાં. અનડા બુક ડીપો, પ્રભાત પ્રોસેસ સ્ટુડિયો, ‘નવચેતન’ માસિક તેમ જ લેખક ‘જ્યાભિષ્યુ’ તરફથી પ્રોત્સાહન, સહકાર અને કામ મળવા લાગ્યાં. શાળાઓનાં પુસ્તકોનાં ટાઈટલ તથા અંદરનાં પાનાં પરનાં રેખાચિત્રો કરવાનું કામ મળવા લાગ્યું. ચિત્રકામની સાથે સાથે તસવીરકળાનાં કામ પણ કર્યો. સંદેશ પ્રેસમાં આર્ટિસ્ટ તરીકે કામ કર્યું. આ દિવસોમાં ચંદ્રિકાબહેનનો સાથ અને હાથ નરેનભાઈને અડગ રાખી શક્યો.

સન ૧૯૬૧નું વર્ષ મહત્વનું બન્યું. ધૂટાંધ્વાવાયાં કામ ધૂટાં ગયાં અને ઈન્ટિરિયર ડિઝાઇનર તરીકે મોટાં કામો મળવા લાગ્યાં. રાજનગરના શ્રેષ્ઠીઓના મહાલયોમાં નરેનભાઈએ પોતાની આગવી કળાસૂઝથી ગ્રાચીન કળાકૃતિઓનો સમન્વય કરીને ‘મોર્ન’ સજાવટ કરી. પોતાના નામ આગળ શુકનવંતો ‘સી’ લગાવી નામ, કામ અને દામથી તેઓ સમૃદ્ધ થયા. એ જ વર્ષે ચંદ્રિકાબહેને તેમને લક્ષ્મી સરીખી પુત્રીનાં પગલાં કરાવીને સમૃદ્ધિની બેટ ધરી !

કળા નરેનભાઈને બહુઆયામી બનીને ફળી. ચિત્રકળા ઉપરાંત સંગીત, સાહિત્ય અને જીવન પ્રયેની તેમની દિલ્લી વિશિષ્ટ હતી. તેમનો IQ ટેસ્ટ કર્યો હોય તો મહાન કલાકાર રેમ્ભાના જેટલો ‘૧૫૫’ જરૂર આવે એવા તેઓ સુપર ઈન્ટેલિજન્સ હતા. તેમની કોઈ પણ વિષયની વાતો કરવાની શૈલી, છટા, અદા અદકેરી રહેતી.

- રમેશ બાપાલાલ શાહ

રંગભૂમિની ચિંતાથી ચિંતન સુધી

એક બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા કુશળ રંગકર્મી હોવા ઉપરાંત ભરત દવે કેવા વિદ્યધ અને પ્રગલ્ભ રંગચિંતક હતા તેની પ્રતીતિ નાટ્યવિષયક અભ્યાસલેખોના તેમના પ્રથમ સંચય ‘આપણી રંગભૂમિ’ (૧૯૮૫) દ્વારા થાય છે. તેમના રંગચિંતનની વિશેષતા એ છે કે તેમણે પોતાના પ્રત્યેક પુસ્તકમાં ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિ સાથેનો અનુબંધ સતત જીળવી રાખ્યો છે. ગુજરાતી રંગભૂમિની વર્તમાન દશા પર સામૂહિક ચિંતન કરવાના તેમજ આત્મનિરીક્ષણ કરવાના હેતુથી લખાયેલા આ પુસ્તકમાં નોશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા ખાતે નાટક અને રંગમંચવિષયક પદ્ધતિસરની તાલીમ લીધા પછી અમદાવાદ ખાતે સ્થાયી થયા બાદ એક નિષ્ઠાવાન નટ-દિગદર્શક તરીકે સારાં નાટકો કરતા રહેવાની તેમની અદર્ભ્ય ઈચ્છા અને તેમાંથી નીપજેલ સંઘર્ષ, મથામણ અને અનુભવો આલેખાયાં છે. ગુજરાતી રંગભૂમિના સંદર્ભમાં તેમને સતત મૂંજવતા રહેલા પ્રશ્નો - મુંબઈનાં નાટકો જ શા માટે ગુજરાતમાં વધુ જોવાય છે? મૌલિક નાટકો કેમ નથી લખાતાં? લખાય છે તે કેમ નથી ભજવાતાં? આપણો પ્રેક્ષક કેમ અર્થપૂર્ણ રંગભૂમિ પ્રત્યે આકર્ષાતો નથી? બહારની દુનિયામાં જાતજાતના પ્રયોગો થાય છે પણ આપણે ત્યાં કેમ નાટકોનું ચીલાચાલુ કલેવર બદલાતું નથી? વગેરે - ને વાચા આપતા કુલ ૧૮ જેટલા લેખોમાં ‘શેરીની સંસ્કૃતિ’થી માંડી ‘વિકસતાં સમૂહમાધ્યમો વચ્ચે રંગભૂમિ’ પર્યતની સમસ્યાઓ આવરી લેવામાં આવી છે.

મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળમાં રંગભૂમિનો જે ચરમ ઉત્કર્ષ જોવા મળે છે તેનો ગુજરાતમાં શા માટે અભાવ છે તે અંગે નુક્તેચીની કરતાં તેઓ જણાવે છે કે મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ કે દક્ષિણાં કેટલાંક રાજ્યોની પ્રજા પાસે અભિનીત કળાઓનો જે સાંસ્કૃતિક વારસો છે તે ગુજરાતી પ્રજા પાસે નથી. વળી મરાઠીઓ કે બંગાળીઓની માફક ગુજરાતીઓમાં પોતીકા ભાષાવારસા કે સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ખાસ અભિમાન કે ભક્તિભાવ જોવા નથી મળતાં. ગુજરાતી રંગભૂમિ જનસાધારણથી એકદમ વિમુખ છે, એ શ્રીમંત પ્રેક્ષકો માટેની રંગભૂમિ છે - આ બધાં કારણોને લીધે ગુજરાતી નાટકોનું ધોરણ મરાઠી અને બંગાળી નાટકો કરતાં નીચું હોવાનું તેઓ સ્પષ્ટપણે માને છે. એવો જ બીજો પાયાનો પ્રશ્ન છે, મુંબઈનાં વ્યાવસાયિક નાટકોની સરખામણીમાં, સ્થાનિક નાટકો ભજવણીની દાખિએ કેમ ઊંણાં ઊતરે છે? એની સમીક્ષા કરતાં ભરત દવે કહે છે કે નવાં નવાં નાટકો મૂકતા રહેવાના સાતત્યનો અભાવ, નાટ્યપ્રયોગોના કુશળ પ્રબંધનની ઊંણપ, માત્ર શોખ ખાતર થતી પ્રવૃત્તિને કારણે કલાકારોનો બિનવ્યવસાયી અભિગમ, પ્રેક્ષકોની નાડ પારખવાની અક્ષમતા, પ્રત કે પ્રયોગમાં મજબૂત સંકલન કે ચુસ્તી કઈ રીતે લાવવાં તેની સમજણની ન્યૂનતા, ટેકનિકલ રિષ્ટર્સલ્સ મયાર્કિટ ધોરણે થતાં હોવાને

લીધે સમગ્ર રજૂઆતમાં શિથિલતા વગેરેને લીધે સ્થાનિક રંગભૂમિ નિષ્ફળતાને વરી છે. પોતાની અભિવ્યક્તિમાં ભરત દવેએ ‘આકોશ’ અને ‘સમભાવ’ વચ્ચે જે સમતુલ્ય સાધી છે તેને લીધે તેમનાં મંતવ્યોમાં ‘સાર્વત્રિકતા’નો સહજ અનુભવ થાય છે. આ પાયાના પ્રક્ષણો ઉપરાંત શેરીનાટક, પ્રાયોગિક રંગભૂમિ, લોકનાટ્ય, વેપારી અને વ્યવસાયી રંગભૂમિ, બાદલ સરકારના કલામાં આત્મ-અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય સંબંધી વિચારો વિશે પણ સાઢી, સરળ, આંટીથૂંટી વિનાની ને અનુભવની સચ્ચાઈથી રણકતી વાણીમાં પોતાનાં આગવાં મંતવ્યો રજૂ કર્યા છે.

‘રંગવિમર્શ’ વિસેક વર્ષ પછી સન ૨૦૧૫માં પ્રકાશિત થયેલું નાટક અને રંગભૂમિવિષયક તેમનું દ્વિતીય પુસ્તક છે જેમાં વિવિધ પ્રસંગે, વિવિધ સંસ્થાઓના નેજા ડેટા, વિવિધ શ્રોતાજીઓનો સમક્ષ અલગ અલગ વર્ષોમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો ઉપર આધારિત બાર જેટલા અભ્યાસલેખોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં મુંબઈની વ્યાવસાયિક ગુજરાતી રંગભૂમિ અને ગુજરાતી વૈકલ્પિક રંગભૂમિનું રાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષયમાં તત્ત્વ મૂલ્યાંકન છે તો પણ પણિમની અસર તળે ઉદ્ભવેલ અને ઘડાયેલ ગુજરાતી એકાંકીના વિકાસની વિસ્તૃત રૂપરેખા છે; શ્રીકાન્ત શાહના પોતે ભજવેલાં તેમજ અન્ય એકાંકીઓમાં પ્રયોગાત્મકતા અને પ્રયોગખોરી ક્યાં રહેલાં છે તેની તલસ્પર્શી છણાવટ છે તો ‘દર્શકનાં નાટકોની મંચનક્ષમતા’ વિશે એક રંગકર્મી તરીકેની પોતાની આગવી અને મૌલિક ગવેષણા છે. ‘નાટક અને સાહિત્ય’વિષયક લેખમાં આ બંને વચ્ચે રહેલો પાયાનો બેદ સ્પષ્ટ કરી આપતાં તેઓ લખે છે, ‘સાહિત્ય એ છે જે જે વાયક દ્વારા વ્યક્તિગત રીતે વંચાય છે અને નાટક એ છે જે સમૂહમાં બેસીને જોવાય છે. બંનેના રસાસ્વાદનાં સ્વરૂપ અને પ્રક્રિયા પરસ્પર ભિન્ન છે.’ ધર્મવીરભારતીકૃત ‘અંધાયુગ’ નાટકમાં દાણિગોચર થતી સાંપ્રદાત્ત માનવીય સ્થિતિ વિશે તેમણે કરેલી મીમાંસા કે ઈભસનના ‘ડોલ્સાહાઉસ’ની ભજવણી યુરોપમાં શરૂ થયેલી ‘નારીવાદી ચળવળ’ માટેની મુખ્ય પ્રેરણા કેવી રીતે બની તે અંગે તેમણે કરેલું વિશ્લેષણ એ દિશામાં એક નવતર પ્રસ્થાન છે. મહાન નટો ‘અભિનયકલા’ને કંઈ રીતે મૂલવે છે તે અંગેની તેમણે આપેલી વિસ્તૃત માહિતી સન ૨૦૧૮માં પ્રકાશિત થયેલા તેમના અભિનયકલાવિષયક સ્વતંત્ર પુસ્તકની પીઠિકા રચે છે તો ‘ચેખોવ - મારો ગમતો સર્જક’ વિશેનો લેખ તેમને ચેખોવ વિશે સ્વતંત્ર ‘મોનોગ્રાફ’ લખવાની પ્રેરણા આપે છે. નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા નાટ્યકાર ‘હેરોલ પિન્ટર’ એઝ્સર્ડ નાટ્યધારાના અન્ય નાટ્યકારો કરતાં કેમ ‘વિલક્ષણ’ અને ‘વિચક્ષણ’ છે તે વિશે વાત કરતાં તેઓ લખે છે, ‘પિન્ટરનાં પડકારજનક મનોવૈજ્ઞાનિક નાટકોમાં ઉપર-ઉપરથી શાંત, સીધી, નિર્દોષ જણાતી પરિસ્થિતિ એકાએક ભયંકર અને બેહુદું સ્વરૂપ લઈ લે, તેનાં પાત્રો એકબીજા પ્રત્યે ભય અને અસલામતી અનુભવવા લાગે, તેઓમાં રહેલી સુષુપ્ત જાતીયતા પારસ્પરિક સંબંધોમાં આવેગ કે ઉતેજના જન્માવી હે, અંતમાં આ પાત્રો એટલી બધી વિચિત્ર રીતે વર્તવા લાગે કે ના તો પ્રેક્ષકોને કશું સમજાય કે ના ખુદ નટોને સમજાય !’ સંચયના ગ્રારંલે

મુકાયેલો ‘રંગભૂમિ એક બદનામ ક્ષેત્ર’ લેખ અને અંતે મુકાયેલો ‘મારી રંગયાત્રા’ની પ્રાગટ્યવેળાએ લખેલા લેખ સરખાવી જોવાથી ‘જળકમળવત્તુ’ રહેલા ભરત દવેની એક સ્વચ્છ અને શાલીન છબી વાચકના ચિત્તમાં ઉપસ્યા વિના રહેતી નથી.

સન ૨૦૧૫થી સન ૨૦૨૧ – આ છ વર્ષના ગાળામાં ભરત દવે સતત લખતા રહ્યા છે. પ્રત્યેક વર્ષે એક અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક પ્રકાશિત કરી પુરસ્કૃત પણ થતા રહ્યા છે. આ બધાં જ પુસ્તકી નાટ્યકલાની તાલીમ લઈ રહેલા વિદ્યાર્થીનિ ઉપયોગી નીવડે તેવા વ્યવસ્થિત, અભ્યાસપૂર્ણ સ્પષ્ટ ઉદેશથી લખાયેલાં છે. એ પૈકીનું ‘નાટ્યસર્જન’ પુસ્તક (સન ૨૦૧૭) નાટકની કળાને, તેના લેખન અને મંચનના પરિપ્રેક્ષયમાં, પૂર્ણ રીતે સમજવા માટેનું પાયાનું પુસ્તક હોઈ, તેનાથી આ ગુચ્છનાં પુસ્તકોના પરિચયનો પ્રારંભ કરવો ઉચ્ચિત લેખાશે. ગુજરાત વિશ્વકોરા ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત આ પુસ્તકના આરંભે જ ‘નાટક - એક અનોખી કળા’ કેમ છે તે સ્પષ્ટ કરી આપી, તેઓ આગ્રહ રાખે છે કે કોઈ પણ નાટકનું અર્થવિનાન કરતી વખતે નાટકની પ્રમુખ છબી – commanding image પ્રેક્ષકો સમક્ષ ઊપસે એ રીતે એનું અર્થવિનાન કરવું જોઈએ. ‘નાટક અને રંગમંચ’ પ્રકરણ અંતર્ગત પ્રોસીનિયમ થિયેટર, વિવિધ અભિનયક્ષેત્રો, નટ દ્વારા હલનયલન વગેરે બુનિયાદી તત્ત્વો સ્પષ્ટ કરી આપી, નાટ્યલક્ષી તર્કને નાટકની ભજવણીનું ચાલકબળ ગણાયું છે. બીજા પ્રકરણમાં નાટકની વિશેષતાઓ વિવિધ ઉદાહરણો વડે ઉજ્જગર કરી, સંવર્ષ, ઉતેજના, રહસ્ય, કટોકટી વગેરેને નાટકને ગતિશીલ રાખનારાં તત્ત્વો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. ચોથા પ્રકરણમાં ‘નાટક સામેના જટિલ પ્રશ્નો’ની મૂલગામી છણાવત કરતી વેળા ભરત દવે, વૈશ્યિક નાટ્યસાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો આપી, કથાવસ્તુ - ખ્લોટ, પાત્રાલેખન, સંવાદો, નાટકનો કમશઃ ઉઘાડ, નાટકથી સર્જાતી અપેક્ષા, નાટકમાં કારણો અને અસરો વગેરે મૂળભૂત બાબતો વિશદ્ધાતી સમજાવે છે. એટલું જ નહીં પોતે ભજવેલ સ્વીડિશ સ્ટ્રીનબર્ગનું વિચ્છાત નાટક ‘ધ ફાથર’(‘વંધ્ય’)માંના કેન્દ્રવર્તી કાર્યને ઉત્તમ રીતે સ્પષ્ટ કરી આપે છે. નાટકના વિવિધ પ્રકારો, નાટકની રજૂઆતની વિભિન્ન શૈલીઓ વિશે પદ્ધીનાં પ્રકરણોમાં જીણવટબરી વિગતો આપી, નાટ્યસર્જનનાં ત્રણ પાયાનાં તત્ત્વો - અભિનય, દિગ્દર્શન અને ડિઝાઇન (સેટ, લાઈટ, વેશભૂષા, રંગભૂષા વગેરે)નું તકબદ્ર રીતે પૃથક્કરણ કર્યું છે. સમગ્ર પુસ્તકનો નિયોગ તેમજો અંતિમ પ્રકરણ ‘સારસંક્ષેપ’માં અત્યંત લાઘવપણે પણ અસરકારક રીતે મૂકી આપ્યો છે. નાટકમાં વેશભૂષા, રંગભૂષા, ઉપકરણો, પાર્શ્વસંગીત, મંચ ઉપરથી ગવાતાં ગીતો, મંચ ઉપરની સજાવત વગેરે ઘટકો એકબીજાને પૂર્ક છે અને નાટકના પ્રભાવને અસરકર્તા છે એટલું સ્વીકાર્ય પદ્ધી ભરત દવે માર્મિક વિધાન કરતાં કહે છે, ‘નાટકમાં સંગીત છે પણ સંગીતકળા નથી, નાટકમાં સંવાદો છે પણ સાહિત્ય નથી, નાટકમાં સંનિવેશ છે પણ ચિત્ર કે સ્થાપત્યકળા નથી. આમ દરેક કળાનો નાટકમાં સમજવય થતો હોવા છઠાં એ કળાઓ ત્યાં સ્વતંત્ર રૂપમાં નહીં પણ નાટકનો જ અભિના અને અનોખો હિસ્સો બની રહે છે. વળી નાટક તૈયાર કરતી વેળા દિગ્દર્શકની ભીતર એક સાધારણ પ્રેક્ષક અને સમીક્ષક હોવો તેમજો અનિવાર્ય માન્યો છે.

આગામી કાર્યક્રમો

શ્રી ભર્દુંકર વિદ્યાધીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા જુલાઈ મહિનામાં નીચે મુજબના કાર્યક્રમો ઓનલાઈન યોજવામાં આવ્યા છે. દરેક કાર્યક્રમ સાંજના ૫.૩૦ વાગ્યે જોઈ શકશો.

❖ ૧૦ જુલાઈ, ૨૦૨૧, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : તમારું આરોગ્ય તમારા રસોડારમાં (પુનઃ પ્રસ્તુતિ)

વક્તા : ડૉ. શિલીન શુક્લ

❖ ૧૭ જુલાઈ, ૨૦૨૧, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ : આજ અને આવતીકાલ

વક્તા : ચિંતન ભણી

લલિતકલાકેન્દ્ર

❖ ૨૧ જુલાઈ, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : ગાણ્યું અધ્યુરું મેલ્ય મા

વક્તા : અમર ભણી દ્વારા કવિ ઉમાશંકર જોશીનાં ગીતોની પ્રસ્તુતિ

સ્વાસ્થ્ય યોગશ્રેણી

❖ ૧૪ જુલાઈ, ૨૦૨૧, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : કોરોના સામેની સાવધાની અને ભયમુક્તિ – એ જ આજનો સંદેશ

વક્તા : ડૉ. સુધીર શાહ

(ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ), (Gujarat Vishvakosh Trust)

વોટ્સએપ ઉપર આની લિંક મૂકવામાં આવે છે. વોટ્સએપમાં જોડાવા માટે આ મો. નંબર ૮૮૮૮૦૪૨૬૭૮ પર મોસેજ કરીને જોડાઈ શકશો.

નાટકને પૂર્ણકલા ગણવાની સાથે સાથે તેને કસબ પણ માનનાર ભરત દવે સ્વયં એક નીવડેલા દિગ્દર્શક અને નાટ્યસર્જનની સમગ્ર પ્રક્રિયાનાં સૈદ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પાસાંઓથી પૂર્ણપણે માહિતગાર હોઈ, નાટ્યકળાના વિદ્યાર્થીને તેમજ એક નાટ્યરસિકને પૂરેપૂરી સમજાય એવી સાર્થી સરળ ભાષામાં પ્રતથી પ્રયોગ પર્યતની પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ કરી આપી શક્યા છે. દેશવિદેશના વિખ્યાત દિગ્દર્શકોની નાટ્યભજવણીનાં ઉત્તમ ચિત્રોથી ખ્યાતિત ‘નાટ્યસર્જન’ પુસ્તક એક ઉત્તમ સંદર્ભગ્રંથની ગરજ સારે છે.

— મહેશ ચંપકલાલ

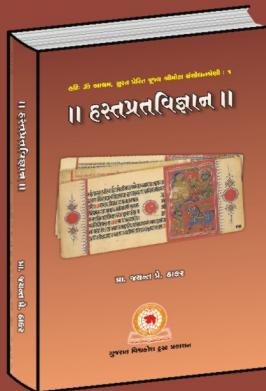
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત રૂ.
૧.	ગુજરાત (પા.આ.)	—	૭૦૦
૨.	જ્ઞાનાંજન-૧	સં. પ્રીતિ શાહ	૨૦૦
૩.	જ્ઞાનાંજન-૨	સં. પ્રીતિ શાહ	૨૫૦
૪.	રસાયણવિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ	જે. પી. નિવેદી	૧૨૦
૫.	કવિની ચોકી	નિદીપ સુહુદ	૨૫૦
૬.	મેધાણીચરિત	કનુભાઈ જાની	૮૦
૭.	ડાયનોસોર	પ્રવીષણસાગર સત્યપંથી	૧૦૦
૮.	રેલવેની વિકાસગાથા	જિગીષ દેરાસરી	૧૦૦
૯.	રતિ-વિરતિ	રતિલાલ જોગી	૮૦
૧૦.	સવ્યસાચીનો શબ્દવેધ	પ્રહૃત્ય રાવલ	૨૭૦
૧૧.	જીવનનું જવાહિર	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૫૦
૧૨.	શીલની સંપદા	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૫૦
૧૩.	મનની મીરાત	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૫૦
૧૪.	તરસ્યા મલકનો મેઘ	મણિલાલ હ. પટેલ	૧૭૦
૧૫.	શબ્દનું સખ્ય	ધીરુભાઈ ઠાકર	૨૦૦
૧૬.	શહીદ વિનોદ કિનારીવાલા	બિપિન જેઠાલાલ સાંગણકર	૮૦
૧૭.	માનવ જનીનવિજ્ઞાન	બી. સી. પટેલ	૨૫૦
૧૮.	સપનાનાં સોદાગર	ઉષા ભાલ મલજી	૨૪૦
૧૯.	૧૮મી સદીનું ગુજરાતી સાહિત્ય	દીપક મહેતા	૧૩૦
૨૦.	પર્યાવરણ-સંહિતા	આર. વાય. ગુપ્તે	૨૩૦
૨૧.	ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ	જિગીષ દેરાસરી	૨૦૦
૨૨.	હસ્તપ્રત્યક્ષાન	જ્યાન્ત પ્રેમશંકર ઠાકર	૨૦૦
૨૩.	અભિનેય નાટકો (ભાગ ૧)	ધીરુભાઈ ઠાકર	૧૫૦
૨૪.	કેટલાક સાહિત્યિક વિવાદો	ધીરુભાઈ ઠાકર	૨૨૦
૨૫.	સંસ્કૃતિ-સૂચિ	સં. તોરલ પટેલ, શ્રદ્ધાબહેન નિવેદી	૩૦૦
૨૬.	સર સી. વી. રામન	પ્રહૃત્ય પટેલ	૧૬૦
૨૭.	ગાંધીજી અને પાંચ સાક્ષરો	ધીરુભાઈ ઠાકર	૧૦૦
૨૮.	રચનાત્મક ભૂવિજ્યા	જિરીશભાઈ પંડ્યા	૧૫૦
૨૯.	કીરી કુજર કરે કમાલ	અંજના ભગવતી	૨૦૦

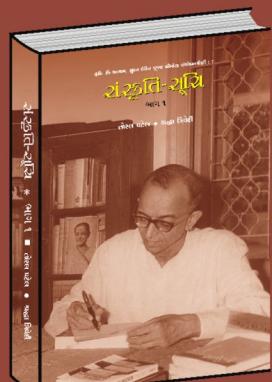
RNI No. GUJGUJ/1998/4459. postal Regd. No.
GAMC 1375 2021-23 issued by SSP Ahmedabad-9.
Valid Upto 31-12-2023. License to post without
Prepayment No. PMG/NG/111/2021-2023. valid upto
31/12/2023. at Ahd PSO On 5th every month.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં પ્રકાશનો

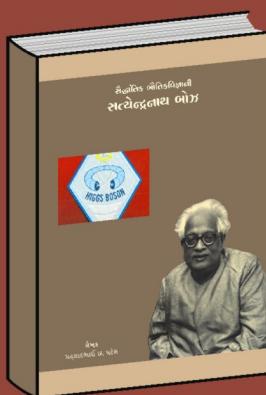
હરિ ઊં આશ્રમ, સૂરત પ્રેરિત પૂજ્ય શ્રી મોટા સંશોધનશ્રેણી

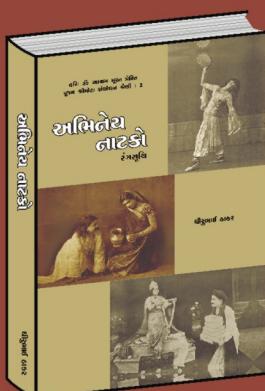
હસ્તપ્રતિબિશ્વાન
લે. પ્રા. જ્યન્ત પ્રે. ઠાકર,
ક્રી. ₹ 200/-

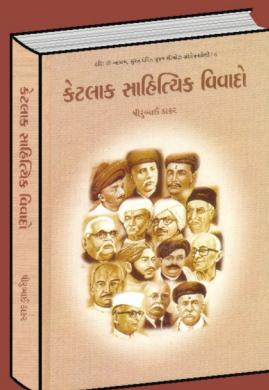
સંસ્કૃત-સૂચિ
લે. તોરલ પટેલ, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી,
ક્રી. ₹ 300/-

સત્યેન્દ્રનાથ બોડ
લે. પ્રભુલાલ છ. પટેલ, ક્રી. ₹ 60/-

અભિનેય નાટકો (ભાગ ૧),
લે. ધીરુભાઈ ઠાકર,
ક્રી. ₹ 150/-

કેટલાક સાહિત્યિક વિવાદો
લે. ધીરુભાઈ ઠાકર, ક્રી. ₹ 220/-

